

127 Man...
S. 10. 1933

अच्युतग्रन्थमालाया नवमं पुष्पम् ।

श्रीभगवदादिशेषविरचितं

परमार्थसारम् ।

विवरणसमेतम्

प्रकाशनस्थानम्—

अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,

काशी ।

अच्युतग्रन्थमालाया नवमं पुष्पम् ।

— Adisesa

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं Paramarthasara

ॐ परमार्थसारम् ॐ

श्रीराघवानन्दविरचितेन

BL 1213

विवरणेन समेतम् ।

. 32

A 351

1932

c. 1

600

काशीस्थिराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाप्राच्यनव्योभयन्यायशास्त्राध्यापकेन

न्यायव्याकरणाचार्य पं० श्रीसूर्यनारायणशुक्लेन

विरचितया टिप्पण्या परिष्कृतं तेनैव संशोधितं च ।

१९८९ वैक्रमाब्दे

प्रथमं संस्करणम् १०००]

[मूल्यम् ।=]

प्रकाशकः—

श्रेष्ठिप्रवरः श्रीगौरीशङ्करगोयनकाः,
अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।

S. S. S. S.

मुद्रकः—

श्रीश्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तः,
विद्याविलासमुद्रणालयः,
काशी ।

श्रीविश्वेश्वरः शरणम् ।

किञ्चिद्वक्तव्यम् ।

सहस्रमिदमावेद्यते यदस्यामच्युतग्रन्थमालायां नवमपुष्पत्वेन श्रीसूर्यनारायणशर्मविरचितया द्विपण्या श्रीराघवानन्दविरचितेन विवरणेन च सनाथं श्रीभगवदादिशेषप्रणीतं परमार्थसारं प्रकाश-मासादयतीति ।

अस्य परमार्थसारस्य रचयिता भगवान् आदिशेषश्च शेषनाग एव इति एतद्ग्रन्थस्थितात्—

‘वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या बबन्ध परमार्थसारमिदम्॥ इत्यन्तिमात् पद्यात्,

‘जगदाधारः जगतामाधारभूतः शेषः अनन्तो नान्यः कोऽपि विप-श्चित्’ इति विवरणात्,

बौद्धार्थनिरूपणप्रस्तावे लघुमञ्जूषायां

“तदुक्तं परमार्थसारे शेषनागेन—मृगतृष्णायामुदकम्” इत्यादि व्याहरतो नागेशभट्टवचनाच्चावगम्यते ।

अत एव वैयाकरणनागेशभट्टस्यास्मिन् महती आस्थेति तेन बहूनि पद्यानि लघुमञ्जूषायामेव व्याख्यातानि परमार्थसारविवरणं च रचितं श्रीराघवानन्दरचितविवरणवत् । परन्तु तच्च परमार्थसारं नानिर्वचनी-यख्यातिपरतया व्याचष्टेऽपि तु सदसत्ख्यातिपरतया । परन्तु अस्माकं दौर्भाग्येन तद्विवरणं नाद्यावधि अस्माकं दृग्गोचरमिति नितरां खिद्यतीव मे चेतः ।

एवं स्थिते व्याकरणमहाभाष्यप्रणेता योगसूत्ररचयिता चरकप्रति-संस्कर्ता च यः पतञ्जलिः स एवैतस्य परमार्थसारस्य रचयितेति सि-द्धम् । युज्यते चैतत्—

‘योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि’ ॥

इत्यभियुक्तवचनात् काथिकवाचिकमानसिकत्रिविधमलक्षपण-ग्रन्थत्रयनिर्माणानन्तरं ब्रह्मविद्याप्रकाशकग्रन्थनिर्माणमपि पतञ्जले-

रावश्यकर्तव्यतामावहति, अन्यथा चित्तशुद्धेरुपायं प्रतिपाद्याऽपि चित्तशुद्धिफलाप्रतिपादनेन महर्षेर्न्यूनतापत्तिः स्यात् ।

विवरणकर्ता श्रीराघवानन्दयतिश्च श्रीकृष्णानन्दशिष्य इति अस्यैव विवरणस्य प्रारम्भिकश्लोकैरवगम्यते परन्त्वयं कदा भुवमल-
ञ्चकारेति नाद्यावधि निर्णीतम् ।

विवरणसमेतं परमार्थसारपुस्तकं पूर्वमनन्तशयने मुद्रितमाप इदानीं दुष्प्रापमिति पूर्वप्रकाशितेन विवरणेन नवीनया टिप्पण्या च समेतं पुनरात्मानं प्रकाशयति ।

विवरणकर्ता सदसद्विलक्षणाऽनिर्वचनीयाऽनादिर्भावरूपा ब्रह्म-
ज्ञाननिवर्त्या चाविद्येति प्रतिपादयति ।

टिप्पणीकारस्तु—सदसत्ख्यातिरूपा जन्याऽनात्मन्यात्माभिमान-
रूपा ब्रह्मज्ञाननिवर्त्या अविद्या इति प्रतिपादयति ।

विवरणकारः अनिर्वचनीयस्य रजतादेरुत्पत्तिं प्रतिपादयति, टिप्प-
णीकारस्तु असत् एव रजतादेर्भानम् ।

विवरणकारः अनादिर्जीव इति, उपाधिवैशिष्ट्येन जन्य इति
च टिप्पणीकारः ।

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति हरिग्रन्थस्य, हेलाराजरचिततद्ब्रह्मख्यानस्य, नागेशभट्टरचित-
लघुमञ्जूषायाश्च दर्शनेन टिप्पणीकारमतमेव वैयाकरणानां सम्मतं
श्रुतिस्मृतिपुराणसंमतं पातञ्जलमहाभाष्यसंमतं चेति टिप्पणीदर्शनाद-
वगतं भविष्यतीति नात्र प्रयत्यते ।

वस्तुतस्तु टिप्पणीकर्तुरिह न किञ्चनापूर्वं मतं किन्तु मञ्जूषायां य-
था नागेशभट्टैः प्रतिपादितम् तदेव क्वचिदक्षरमप्यपरिवर्त्य क्वचिच्च प-
रिवर्त्य लिखितमिति सहृदया विदाङ्कुर्वन्तु—

विदुषां विधेयस्य
सूर्यनारायणशर्मशुक्लस्य

विषयाः ।

- (१) ग्रन्थावतरणम्
- (२) प्रश्नप्रकारः
- (३) उत्तरम्
- (४) जीवपरैक्यकथनम्
- (५) विद्योदयोपायनिरूपणम्
- (६) विद्यास्वरूपनिरूपणम्
- (७) विद्याफलभूतजीवन्मुक्तिनिरूपणम्
- (८) मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारनिरूपणम्
- (९) विदेहमुक्तिनिरूपणम्
- (१०) क्रममुक्तिनिरूपणम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीभगवदादिशेषप्रणीतम्

ॐ परमार्थसारम् ॐ

श्रीराघवानन्दविरचितेन

विवरणेन समेतम् ।

अग्नीषोमात्मनानाबुधधरमखिलव्याप्तमास्याङ्घ्रिदोष्णां
साहसैर्युक्तमन्तःकृतसुरनिवहं स्वप्रभोद्भासिताशम् ।
नेत्रैरकेन्दुरूपैर्विलसितमनलोग्राननं चित्रवर्णं
भूषाकोटिप्रदीप्तावयवमवतु वो विश्वरूपं मुरारेः ॥ १ ॥
विघ्नपांसुमवधूय वायुवद्भक्तहृद्गनदीसिदायिनम् ।
विष्फुरत्कलभवक्त्रविग्रहं विश्वनाथमनिशं भजामहे ॥ २ ॥
अमलकमलमध्ये सान्निविष्टाङ्गयष्टिः
करजलरुहराजत्पुस्तकाक्षालिमाला ।
अखिलनिगमसारः सर्वभूतान्तरस्था
भवतु भवभयानां भेदनी भारती नः ॥ ३ ॥
श्रीमच्छाङ्करमार्गमध्यवसतिः शाखाशतालङ्कृतः
संसारार्कगभस्तितप्ततनुभिः संसेविताङ्घ्रिर्जनैः ।
कृष्णानन्दमहीरुहोऽमृतरसापूर्णैरपूर्वैः फलै-
श्चित्रां प्रीतिमुपासकेषु जनयन् जीयान् महीमण्डले ॥ ४ ॥

अशेषोपनिषत्सिद्धवस्तुतत्त्वानुगामिनी

राघवानन्दमुनिना शेषार्थेह विमृश्यते ॥ ५ ॥

परमार्थसारसंज्ञं ग्रन्थं चिकीर्षुराचार्यस्तस्याविन्नपरिसमाप्तिप्रचयग-
मनाभ्यां शिष्टाचारपरिपालनाय च विशिष्टेष्टदेवताप्रणामलक्षणं मङ्गलं मूल-
तः सम्पादयन्नर्थत आरम्भापेक्षितं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्ष-
णमनुबन्धचतुष्टयमाविष्करोति—

परं परस्याः प्रकृतेरनादि-

मेकं निविष्टं बहुधा गुहासु ।

सर्वाल्यं सर्वचराचरस्थं

त्वामेव विष्णुं शरणं प्रपद्ये ॥ १ ॥

त्वां नित्यापरोक्षमात्मानमेव विष्णुं सदानन्दचिद्गुणं परमात्मानं
शरणं प्रपद्ये निजधामत्वेन विमृशामि । विष्णोरस्मदितरात्मत्वेऽनीश्वरत्वा-
न्नाश्रयणीयत्वमित्यत उच्यते—परस्याः प्रधानायाः जगन्मूलकारणभू-

श्रीचन्द्रधरपादाब्जद्वयमाराध्य भक्तिः ।

नागेशदर्शितदिशा व्याख्यास्ये शेषकारिकाः ॥ १ ॥

तत्रभवान् परमर्षिः पतञ्जलिः कायवाङ्मनसामशुद्धीः चरकमहाभाष्ययोग-
सूत्रैरपाकृत्य शुद्धान्तःकरणानां मोक्षेच्छावतां शिष्याणां 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षकारणमिति संप्र-
तिपन्नानां ब्रह्मज्ञानजनकमुपनिषदर्थतात्पर्यं निर्णेतुमुपनिषदर्थतात्पर्यनिर्णायकं परमार्थ-
सारसंज्ञं ग्रन्थमारभमाणः विष्णुरूपां परदेवतामानमति परम् इत्यादिना

परस्याः—जगत्कारणभूतायाः प्रकृतेरपि परं—कारणम् । एकम् अद्विती-
यम् सर्वाल्यं—सर्वस्याधिष्ठानम् । सर्वचराचरस्थं—सर्वान्तर्यामिणम् ।

तायाः प्रकृतेर्मायाशक्तेः परं प्रधानं तस्या अपि स्वतोऽसत्या अस्फुर-
द्भूपायाश्च सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन प्रेरकं न खलु शक्तिमतोऽन्यत्र शक्तिः सती
स्फूर्तिमती वा स्याद्, अन्यथा स्वातन्त्र्येण शक्तिमत्त्वमेव हीयेतेति ना-
मान्तराद् भगवदुक्तिः प्रसज्येत । सदानन्दचिदेकरसत्वेऽपि स्वमायाश-
क्तिमाश्रित्य महदाद्यवन्यन्ततत्त्वग्रामतत्कार्यसमष्टिव्यष्टिदेहतद्धर्मविशेषसर्व-
स्वात्मना सदाप्रकाशमानमित्यर्थः ।

यथाहुः—

“सदा सृष्टिविनोदाय सदा स्थितिसुखासिने ।

सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय भवते नमः” ॥ इति ।

तदेवं सर्वेश्वरत्वेन विष्णोराश्रयणीयत्वं साधितम् प्रकृतेः परत्वे
हेतुः अनादिमिति । नित्यसिद्धमित्यर्थः ।

नन्वनादित्वं प्रकृतेरप्यस्ति सादित्वे मूलप्रकृतित्वासिद्धेः । “अ-

मूलप्रकृतित्वासिद्धेरिति । वस्तुतस्तु मायाया जन्यत्वमेव 'सौम्य यथैकेन
मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
केत्येव सत्यम्' इति दृष्टान्तेन 'यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्भवती'ति प्रतिज्ञया च
ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य जन्यत्वावेदनात् अन्यथा प्रकृतिपदव्यपदेश्याया मायाया अ-
जन्यत्वे ब्रह्मणस्तदकारणत्वात् ब्रह्मविज्ञानेन मायाविज्ञानासंभावात् सर्वविज्ञानप्रति-
ज्ञाया उपरोधः स्यात् । अत एव 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति श्रुत्या सावयवत्वप्रतिपादनमुखेन
सूचितं जन्यत्वमुपपद्यते सावयवस्य घटस्य जन्यत्वदर्शनात् । अत एव च “प्रजापतिर्पतिं
विष्णुमनन्तमपराजितम् । प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोः” इति विष्णुपुराणे
कार्यभूतयोरिति प्रधानपुंसोर्विशेषणं संगच्छते ।

जामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बहीः प्रजाः सृजमानां सरूपा” (श्वेता-४-
५) इति श्रुतेश्च । अतः कथं तत्परत्वमित्यत उक्तम्—**एकमिति ।**
स्वतन्त्रमित्यर्थः । प्रकृतेरनादित्वेऽप्यचेतनत्वान्न स्वातन्त्र्यं भगवतस्तु चे-
तनत्वात् स्वातन्त्र्यमिति सिद्धोऽतिशयः । श्रुतिश्च “अव्यक्तात्पुरुषः
परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” (का-३-११) इति ।

यद्वा अनादित्वे हेतुः **एकमिति ।** अद्वितीयमित्यर्थः । स्वव्यति-
रिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावादस्य स्वतःसिद्धसत्तास्फूर्तिमत्त्वमास्थेयम् ।

न च ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाभि’ति श्रुतौ अजामिति, प्रधानपुसोरित्यत्र
अजयोरिति विशेषणेन च प्रकृतेरनादित्वमास्थेयमिति वाच्यम् ।

अजयोरिति अजामिति च विशेषणस्य प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वातन्त्र्यनिरासाय
रूपकेण सत्त्वेनादोषात् अन्यथा कार्यभूतयोरजयोरिति विशेषणयोर्विरोधस्य दुष्प-
रिहरत्वं स्यात् ।

यद्वा एतत्सृष्टौ तज्जन्मानुपलम्भादजत्वम् । तदुक्तं चरके पतञ्जलिना ‘आदिर्ना-
स्त्यात्मनः क्षेत्रपारम्पर्यमनादिकम्’ इति । क्षेत्रपदेन च प्रकृतिर्गृह्यते ‘प्रकृतिं पुरुषं चैव
क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च’ इति गीतावचनात् ।

अत एव ब्रह्माण्डपुराणे—

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने

तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ।

इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र

तं त्वां हरिं विमलबोधधनं नमामः ॥

इत्यनेन करणं महद् निदानं प्रकृतिः तत्कारणं प्रकृतिरूपं कारणं करणकारणवर्जिते
ब्रह्मणि इत्यर्थकेन प्रकृतेर्ब्रह्मणि लयो दर्शितः । ‘यस्य हि यत् उत्पत्तिस्तस्य तत्रैव
लयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य’ इति शाङ्करभाष्येण कारणे एव लयस्यौचित्येन ब्रह्म-
णः प्रकृतिकारणत्वावगम उपपद्यते ।

ततश्चानादित्वं सिध्यतीत्याशयः । श्रुतिश्च “अथ नित्यो देव एको ना-
रायण” (नारा० २) इति ।

ननु जीवानां बहुत्वात्तत्स्वरूपस्यास्यैकत्वं न घटत इत्यत उक्तं बहुधा
गुहासु निविष्टमिति । गुहावद्दुर्विज्ञेयस्वरूपा सदसदादिप्रकारेणानिर्वा-
च्या माया गुहा तस्याः सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् , निमित्ते सप्तमी,
गुहासु स्वमायाशक्तिनिमित्तमेकमपि बहुधा निविष्टम् अनन्तजीवात्म-
ना भासमानमित्यर्थः । श्रुतिश्च “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” (क०
२-५-१९) इति । एवं चेदुपाधीनां मायानां पृथक्सत्त्वात्त्रैकत्वमि-
त्यत उक्तं **सर्वाल्यमिति सर्वस्यालयं सत्तास्फूर्तिप्रदमुपादानमित्यर्थः ।**
मायातत्कार्यप्रपञ्चावस्थितिहेतुत्वात् परस्य न ततोऽन्यत्वं कस्यापि संभव-
तीत्यर्थः । सर्वाल्यत्वे हेतुः **सर्वचराचरस्थमिति ।** सर्वेषु चरेष्वचरेषु च
देहेषु स्थितम् अध्यक्षत्वेनानुप्रविष्टमित्यर्थः । त्वामेव विष्णुमिति जीवब्र-
ह्मैकत्वं वेदान्तानां विषयोऽस्य विषयो दर्शितम् । तच्चाज्ञातं विषयः ज्ञातं
सत्प्रयोजनं भवत्यखण्डानन्दानुभवात्मकत्वादिति विषयनिर्देशात् प्रयो-
जनमपि निर्दिष्टम् । ततस्तदनुभवकामोऽत्राधिकारीति च सूचितम् । एवम-
र्थाद्विषयनिर्देशादेवास्यानेन ग्रन्थेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्ध-
श्च प्रकटीकृत इति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

नन्वात्मैव चेद्विष्णुः कुतः सर्वेऽहं ब्रह्मास्मीति न पश्यन्ति कुतो

गुहा—सदसद्रूपा माया तस्याः सत्त्वाद्यवयवभेदेन बहुवचनम् । मायाया साव्य-
वत्त्वे मानम् । ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । अस्यावयवभूतैस्तु
व्यासं सर्वमिदं जगत्’ इति श्रुतिरेव । अनया श्रुत्या मायायाः साव्यवत्वप्रतिपादने-
न जन्यत्वमाविष्कृतं निवेदयिष्यते चैतदुपरिष्ठात् ॥ १ ॥

वा 'मनुष्योऽस्मी'त्यन्यथात्मानं पश्यन्तीति चेत् तद्विचाराभावादित्याह—

आत्माम्बुराशौ निखिलोऽपि लोको

मग्नोऽपि नाचामति नेक्षते च ।

आश्चर्यमेतन्मृगतृष्णिकाभे

भवाम्बुराशौ रमते मृषैव ॥ २ ॥

निखिलोऽपि लोको जीववर्गः आत्माम्बुराशौ परमात्मा मृता-
ब्धौ मग्नोऽपि नियमेन तत्स्वरूपोऽपि तद् नाचामति न किञ्चिदनुभवति
नेक्षते न जिज्ञासते च प्रत्युत मृगतृष्णिकाभे (तद्) मिथ्याभूतेऽनात्मनि
च भवाम्बुराशौ संसारहेतुभूते देहादौ मृषैव भ्रान्त्यैव रमते आत्मबुद्धिं
करोति चेति यद् एतदाश्चर्यम् । अघटितत्वेऽपि भासमानत्वान् मायामात्र-
मित्यर्थः । अनेन विष्णोर्निजरूपतिरोधानेन रूपान्तरप्रकाशेन या शक्तिः
सा मायात्र प्रकृतिरित्युपदिष्टं भवति । पूर्वश्लोकेन पुरुषस्वरूपं चोपदिष्टम् ।
तेन प्रकृतिपुरुषतत्त्वजिज्ञासेहारभ्यत इति चिकीर्षितं च प्रतिज्ञातं भवति २ ॥

कथं पुनरात्मजिज्ञासोदियात् , केन कस्य सकाशात् कथं वात्मा
जिज्ञास्य इत्यपेक्षायां तदुत्तरत्वेन ग्रन्थमवतारयति—

गर्भगृहवाससम्भवजन्म-

जरामरणविप्रयोगाब्धौ ।

आत्मनः स्वप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षत्वेऽपि मायावशात्तिरोहितस्वरूपः स्वं-
न पश्यति इति देहादावात्मबुद्धिं यत्करोति तन्मृषैव न सत्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सांसारिकसुखमेव पुरुषार्थत्वेन प्रतिपन्नस्य जीवस्य ततो विरक्तिर्न स्यादिति

जगदालोक्य निमग्नं प्राह

गुरुं प्राञ्जलिः शिष्यः ॥ ३ ॥

जगद् आत्मानमन्यं च जीवलेकं गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरा-
मरणविप्रयोगाब्धौ गर्भ एव गृहं गर्भगृहं तत्र वासस्य सम्भवः प्राप्तिः,
विप्रयोगः कलत्रपुत्रवित्तादीष्टवियोगः गर्भगृहवाससम्भवश्च जन्म च
जरा च मरणं च विप्रयोगश्च गर्भगृहवाससम्भवजन्मजरामरणविप्रयोगाः,
त एवाब्धिर्दुःखसमुद्रः तस्मिन् निमग्नमालोक्य तस्मादुत्तितीर्षुः कश्चित्
पुमान् शिष्यः तत्त्वजिज्ञासुः गुरुं “तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् स-
मित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” (मुण्ड १-२-१२) इति श्रुतेः
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” (गीता ४-३४) इति स्मृ-
तेश्च । तत्त्वज्ञं पुरुषप्रवरमुपेत्य प्राञ्जलिः बद्धाञ्जलिः प्राह । अयमर्थः—
प्राचीनानेकजन्मविहितयज्ञदानतपोलक्षणसत्कर्मकदम्बकपरिशोधितान्तः-
करणः साङ्गाधीतसकलवेदवेदान्तः श्रुतव्याकरणश्च सहस्रेषु कश्चित्
पुमान् वेदान्तवाक्यार्थापातज्ञानयोगाद् आत्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यत्
सर्वमनित्यम् अतः सुखवत् प्रतीयमानोऽयं पुत्रवित्तकलत्रादिसंसारो
वस्तुतो दुःखमेवेति निश्चित्य ततो विरागं गत्वा सांसारिके सुखफलमा-
त्मतत्त्वज्ञानमेव काङ्क्षमाणस्तच्छेषत्वेन श्रुतशमदमादिसाधनसम्पन्नो
भूत्वात्मतत्त्वसाक्षाद्बोधवन्तं जीवन्मुक्तं गुरुवरं यथाविध्युपगम्य बद्धाञ्जलिः
पप्रच्छेति ॥ ३ ॥

मोक्षशास्त्रोपदेशोऽनर्थकोऽधिकारिणोऽलाभादिति सांसारिकं सुखं गर्भवासादिजन्य-
दुःखमिश्रितत्वात् दुःखमेवेति विरक्तिरूपपद्यत इत्याह—गर्भेति ॥ ३ ॥

किंलक्षणेन गुरुणा भाव्यमित्यपेक्षां प्रतिक्षिपन् प्रश्नप्रकारमाह-
'त्वमि'ति चतुर्भिः श्लोकैः—

त्वं साङ्गवेदवेत्ता भेत्ता

संशयगणस्य ऋतवक्ता ।

संसारार्णवतरणप्रश्नं

पृच्छाम्यहं भगवन् ॥ ४ ॥

“उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” ॥

हे भगवन् ! त्वं साङ्गवेदवेत्ता अज्ञानि शिक्षाव्याकरणनिरु-
क्तच्छन्दोज्योतिषामयनकल्पाः, वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः, अङ्गैः
षड्भिः सहिताः साङ्गाः, तेषां वेत्ता अध्येता । संशयगणस्य वेदार्थ
विषयस्य भेत्ता तदर्थनिश्चयज्ञानवान् । तत्रापि विशेषमाह—ऋत-
वक्ता ऋतस्य अशेषवेदान्तार्थभूतस्य भगवद्ब्रह्मादिशब्दलक्ष्यस्यात्मतत्त्वस्य
वक्तोपदेष्टा स्वयं ज्ञातेत्येव न परम्; अन्येषां तत्प्रकाशकश्च । अत-
स्त्वामहं संसारार्णवतरणप्रश्नं संसार एव योऽर्णवो दुस्तरत्वादिसाम्यात्
तस्य तरणे निमित्ते तत्तरणार्थं प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पृच्छामि ॥ ४ ॥

‘यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते-
महात्मनः’ इति श्रुत्युक्तरोतिमाश्रित्य स्वस्मिन् कृपां जनयितुं गुरुं प्रशंसति—
त्वमिति । ऋतवक्ता ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणो वक्तव्यार्थः ॥ ४ ॥

प्रष्टव्यमस्ति चेत् पृच्छेत्यत्राह—

दीर्घेऽस्मिन् संसारे

संसरतः कस्य केन सम्बन्धः ।

कर्म शुभाशुभफलद-

मनुभवति (नु) गतागतैरिह कः ॥ ५ ॥

कर्मगुणजालबद्धो

जीवः संसरति कोशकार इव ।

मोहान्धकारगहनात्

तस्य कथं बन्धनान्मोक्षः ॥ ६ ॥

गुणपुरुषविभागज्ञे

धर्माधर्मौ न बन्धकौ भवतः ।

इति गदितपूर्ववाक्यैः

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि ॥ ७ ॥

दीर्घ-अनादाविति-प्रवाहन्यायेनानादित्वमित्यर्थः । जीव इति । एतन्मते जी-
वो जन्यः सा च जन्यता उपाधिवैशिष्ट्येन । अत एवाग्ने-एकस्मात्क्षेत्रज्ञाद् बह्वयः क्षेत्र
ज्ञजातयो जाताः । लोहस्थादिव दहनात् समन्ततो विस्फुलिङ्गकणा इति वक्ष्यति ।
क्षेत्रोत्पत्तिरेव तदुत्पत्तिरिति तद्व्याख्यातारः । जीवस्य नित्यत्वं तु विशेष्यांशमादाय ।
एवं घटादयोऽपि उपाधिवैशिष्ट्येन जन्याः, विशेष्यांशमादाय च नित्याः तत्तदाका-
रादिविशिष्टब्रह्मण एव घटादित्वात् । अत एवाग्ने ‘यद्ब्रह्मिणकर एको विभाति सलिला
शयेषु सर्वेषु । तद्ब्रह्मसकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥’ इति वक्ष्यति । भाति
विशेष्यतयेत्यर्थः । अत एव द्रव्यं नित्यमिति महाभाष्यं संगच्छते ।

इति गदितपूर्ववाक्यैः उक्तप्रश्नवाक्यैः पृष्ठप्रष्टव्यार्थैः सह । तान्येवाह-
दीर्घे अनादौ । संसारस्य सादित्वे मुक्तानां पुनर्बन्धप्रसङ्गादनादित्वमेव
द्रष्टव्यमित्याशयः । अस्मिन् गर्भाधिवासादिदुःखरूपे संसारे संसरतः
कस्य केन हेतुना संसारेण सम्बन्धः । स्वाभाविकत्वे संसारस्याग्न्यौ-
ष्ण्यादिवदनिवृत्तेः सहेतुकत्वमास्थेयम् स चेत् सत्यो हेतुर्हेतुमतः संसार-
स्यापि तर्हि सत्येत्यनिर्माक्षः असत्यश्चेत् स्वपुष्पादिवत् कार्यकारणत्वं
न घटेतेत्याशयः । सोऽयं क्षेत्रविषयः प्रश्नः ।

इह लोकत्रये शुभाशुभफलदं कर्म गतागतैः इतो लोकान्तरं तत
इमं लोकमित्येवं गमनागमनैः कोऽनुभवति । पुरुषस्तावन्न संसरति त-
स्य व्यासत्वेन निरञ्जनत्वेन च लोकाल्लोकान्तरप्राप्तेः कर्मतत्फलसम्बन्धस्य
चासम्भवात्, नापि प्रकृतिः, तस्या अचेतनत्वेन सुतरां तदसंभवादित्यर्थः ।
प्रकृतिव्यामोहितः पुरुषो जीवाख्यः संसरतीत्यत्राह कर्मगुणजालबद्धो
जीवः संसरति कोशकार इव । कः इत्यनुषज्यते यत्तच्छब्दा-
वध्याहार्यौ । कोशकारः उर्णनाभिः । तत्र गुणास्तन्तव इह
सत्त्वादयः । जालम् आनाय इह सङ्घः । कर्म तन्तुप्रसरणादि इह
शुभाशुभात्मकम् । कोशकार इव कर्मगुणजालबद्धः कर्माणि च
गुणाश्च तेषां जालानि कर्मगुणजालानि तैर्बद्धो देहसम्बन्धं प्रापितः । यः
संसरति गर्भावासादिदुःखमनुभवति स जीवः कः किं परः पुरुष एव
किं वा तदन्यः कश्चित् । आद्ये मायोत्तीर्णत्वान्न तद्व्यामोहितः स्याद्
द्वितीये 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः' (प-व ३-३) इत्याद्या श्रुतिर्वा-
ध्येतेत्यर्थः । सोऽयं क्षेत्रज्ञविषयः प्रश्नः ।

परस्यैव स्वमायया कथञ्चिज्जीवभावमभ्युपेत्याह मोहान्धकार-

गहनात् मोहोऽविद्या स एवान्धकारस्तमः तेन हेतुना गहनात्
दुरुच्छेदाद् बन्धनात् कर्मगुणबन्धात् कथं केनोपायेन केन
वा प्रकारेण तस्य मोक्षः । प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन पुंसः कै-
वल्यलाभो मोक्ष इत्यत्राह—गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं
बन्धकौ न भवत इति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञानफलविषयः प्रश्नः । सर्व-
स्यास्य इति गदितेति सम्बन्धः । अत्र प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति
प्रधानं वाक्यं परमपुरुषतच्छक्तिविषयत्वाद् वाक्यान्तराणि तच्छेषभूता-
भ्येवेति विभागः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उत्तरमुत्थापयति—

इत्याधारो भगवान्

पृष्ठः शिष्येण तं स होवाच ।

विदुषामप्यतिगहनं

वक्तव्यमिदं शृणु तथापि त्वम् ॥ ८ ॥

इति एवं शिष्येण पृष्ठो भगवान् आधारोऽनन्तः स गुरुः
तमुवाच ह किल, कथं हे शिष्य ! इदं त्वया पृष्ठं वक्तव्यं वस्तु
विदुषामप्यतिगहनं दुर्विज्ञेयम् । तथापि वक्ष्यामि ! शृणु तच्छ्रवणे
सावधानो भव ॥ ८ ॥

परिहारमारभते—

सत्यमिव जगदसत्यं

मूलप्रकृतेरिदं कृतं येन ।

इदम् असत्यं जगत् सत्यमिव मूलप्रकृतेः येन कृतं दर्शितमित्यर्थः ।

तं प्राणिपत्योपेन्द्रं

वक्ष्ये परमार्थसारमिदम् ॥ ९ ॥

इदं परमार्थतथैव भासमानं सत् आत्मनोऽत्यन्तासतः शशविषा-
णादेश्च जन्मविनाशाभावात् तदुभयाश्रयत्वेन सदसद्विलक्षणम् अत एव

एतेन अनिर्वचनीयजगदुत्पत्तिः निराकृता । सत्यमिवेत्यनेन जगत आरोपितत्वं
स्पष्टीकृतम् । यद्वा पूर्वपूर्ववासनावशात् सत्यत्वेनापि प्रतीतिः ।

नच असतो जगतो भाने बौद्धमतप्रवेश इति वाच्यम् । बौद्धेन जगति
आरोपितसत्त्वस्याप्यनङ्गीकारात् आत्मनस्तेनानित्यत्वाङ्गीकाराच्च वैषम्यात् ।

किञ्च अनिर्वचनीयस्य जगत उत्पत्तिस्वीकारे घटादिना सृदादेरिव ब्रह्मणोऽपि
विकारित्वापत्तिः भ्रमविषयेण विकारिता तु न कापि दृष्टचरी ।

किञ्च रजतोत्पादकप्रसिद्धसामग्रीविरेहे यथा सामग्र्या रजताद्युत्पत्तिस्तथैव सा-
मग्र्या विषयासत्त्वेऽपि ज्ञानाभ्युपगमे बाधकाभावः । किञ्चानिर्वचनीयोत्पत्तिवादे
तस्य तस्य रजतत्वाद्याश्रयतया तस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वेन प्रमात्वापत्तिश्च ।
तदुक्तं योगसूत्रे 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति' । एतेन भावरूपा अनिर्व-
चनीया अविद्येति कैश्चिदुक्तं परास्तम् ।

सदसद्विलक्षणमिति । इदमयुक्तम् सद्भिन्नत्वादसत्त्वम् असद्भिन्नत्वात्सत्त्वमिति
उभयरूपत्वमेव प्राप्नोति तच्च विरोधवारणाय सत्त्वमारोपितमिति भेदाभेदयोरिव त-
योर्न विरोधः सदसद्विलक्षणस्य वस्तुनः लोकव्यवहारे काप्यदर्शनात् । अत एव सां-
ख्यसूत्रे 'नासतः ख्यातिर्न शृङ्गवत्' 'नानिर्वचनीयस्य तदभावात्' इति अनिर्वचनीय-
ख्यातेः खण्डनमारचितम् । तस्मात्सदसत्ख्यातिवादः श्रेयान् तदुक्तं सांख्यसूत्रे
'सदसत्ख्यातिर्वाधावाधाभ्यामिति' सूत्रेण ।

भ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोपः । सन्निकृष्टज्ञानाकारं विहायासन्निकृष्टदूर-
स्थरजतारोपे मानाभावात् तदा दृष्टमधुना नास्ति इति स्वरूपतो बाधानुभवाच्च य-
थाहुः 'बुद्धिसिद्धं तु तदसत्' इति ।

असत्यं महदाद्यवन्यन्तं जगद् येन मूलप्रकृतेः स्वमायाशक्तेर्हेतोः
सत्यमिव कृतं सृष्टं तमुपेन्द्रं विष्णुं प्राणिपत्य भक्तिश्रद्धापुरस्सरं नृत्वा
इदं विद्वदनुभवासिद्धं परमार्थसारम् उपनिषदर्थतत्त्वं वक्ष्ये वक्ष्यामि ॥९॥

प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहीति प्रश्नोत्तरं तावत्संगृह्णाति—

अव्यक्तादण्डमभू-

दण्डाद् ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः ।

मायामयी प्रवृत्तिः

संह्रियत इयं पुनः क्रमशः ॥ १० ॥

नच ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण हृष्टेऽनुभूतरजतस्य प्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञान-
लक्षणाया सन्निकर्षत्वे मानाभावात् स्रभि चन्दनं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्तु निष्प्रा-
माणिकः । तत्र सौरभमानं मानसमानुमानिकं वेति न कश्चिद् दोषः ।

ननु स्वप्ने भ्रमादौ च अनिर्वचनीयोत्पत्तेरनङ्गीकारे 'न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इति स्वप्नविषयश्रुतिप्रतिपादित
सृष्टयसंप्रतिपादनेन 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' इत्यधिकरणसिद्धान्तेन दुर्बलेन उपसंहारेण
रथादिसृष्टिवचनस्य भाक्तत्वादिति तत्त्वम् ।

तथाहि 'उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः साम्ना' इति तत्र विधि-
वाक्ये श्रुता मन्त्रवाचिन ऋगादयः शब्दास्तेन उच्चैस्त्वादयो मन्त्रधर्माः एवंच
यजुर्वदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेव पठनीया इति पूर्वपक्षः
सिद्धान्तस्तु असंजातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेन उपसंहारो नेतव्यः
उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः, त्रयो वेदा असृज्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः ।
आदित्यात्सामवेदः । इति उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामभ्यूगादिशब्दा-
नां वेदपरत्वे सत्युचोऽपि यजुर्वदोत्पन्ना उपांशु पठनीया इति एवंच उपसंहारापेक्षया
उपक्रमस्य प्राबल्यम् ।

मायामयीति । सदसद्रूपाविद्यामयीत्यर्थः । अयं भावः नियतकालपरिपा-

अव्यक्तात् परमपुरुषेक्षिताद् महदादिक्रमेण अण्डं ब्राह्मम्—
अभूत्—अण्डात् पुरुषानुप्रविष्टाद् ब्रह्माभूत् । ततः ब्रह्मणः प्रजासर्गः
प्रजानां चराचराणां सर्गो जन्माभूत् । एवम् इयं मायामयी मायोपाधिका
पुंसः पुनः प्रवृत्तिः कार्यसृष्टिः क्रमशः संहियते संगृह्योपदिश्यते सद्भिः—

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्वमे लोका सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ इति ।

नचात्र स्वतन्त्रादव्यक्तादण्डोत्पत्तिरभिप्रेता “सत्यमिव जगदसत्यं
मूलप्रकृतेरिदं कृतं येने”ति—परमेश्वरस्यैव स्वमायाशक्त्या विश्वात्मना
विवर्तितत्वोक्तेः, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” (तै० २-
१-१) इति श्रुतेश्च । एवं विश्वनिदानं प्रकृतिः पुरुषश्चेति तयोः स्वरूपं
सामान्येनोपदिष्टम् ॥ १० ॥

अथ पुरुषस्य मायातत्कार्यानुप्रवेशवशेनान्तर्यामित्वेन जीवत्वेन चा-
वस्थितस्य स्वरूपं निरूप्यते । तत्र ‘मायामयोऽपि’ इति, द्वादशार्याभि-
र्जावस्य तत्त्वं प्रकाशयते । यत् तावत् पृष्ठं ‘दीर्घेऽस्मिन् संसारे संसरतः

कान्ताः सर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन क्षये सर्वस्य जगतो मायायां लयो भवति सा च
स्वकारणे परमेश्वरे लीयते लयश्चायमपुनर्भावफलको नात्यन्तिको नाशः उत्तरसर्गो-
पपत्तेः । नापि सर्वथाऽभानम् प्रतिभासमानशरीरस्य वस्तुनोऽनवभासे तदभावस्यैवा-
पत्तेः किन्तु सत्त्वे तिष्ठति कार्यप्रवृत्त्यभावात् स्वप्रतिष्ठेश्वरप्रकाशस्यात्यन्तनिर्विक-
ल्पकतया तद्ब्रह्माज्ञासमानाप्यभातप्रायैव । ततोऽप्राप्तपरिपाकैः प्राणिकर्मभिः प्राप्तप-
रिपाकैः स्वफलप्रदानाय भगवतोऽबुद्धिपूर्विका सृष्टिर्मायापुरुषावाविर्भवतः ततः
परमेश्वरस्य सिसृक्षात्मिकामायावृत्तिर्जायते ततः अण्डम् जायते इति ।

कस्य केन सम्बन्ध, इति तत्राह—

मायामयोप्यचेता

गुणकरणगणः करोति कर्माणि ।

तदधिष्ठाता देही

सचेतनोऽपि न करोति किञ्चिदपि ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरार्धयोः साम्यादार्याविशेषोऽयम् । गुणकरणगणः कार्य-
करणसङ्घातो मायामयः—मायाशक्त्यालिङ्गितस्य परमेश्वरस्य विवर्तः सः
अचेतनोऽपि कर्माणि शुभाशुभमिश्ररूपाणि करोति यस्तु तदधि-
ष्ठाता तस्याश्रयभूतो देही जीवः, स चेतनोऽपि किञ्चिदपि कर्म न
करोति चिदेकरसत्वेन स्वरूपचलनात्मनः कर्मणस्तस्मिन्नसम्भवात् ॥११॥

नन्वचेतनत्वात् स्वतो निश्चेष्टस्य कार्यकरणसङ्घातस्य कथं चेतन-
सान्निध्यादेव प्रवृत्तिरित्यत्राह—

यद्वदचेतनमपि सन्-

निकटस्थे भ्रामके भ्रमति लोहम् ।

तद्वत्करणसमूह-

श्चेष्टति चिदधिष्ठते देहे ॥ १२ ॥

भ्रामके अयस्कान्तमणौ निकटस्थे अचेतने स्वतो निश्चेष्टमपि
लोहं भ्रमति चेष्टते यद्वत्, तद्वत् देहे चिदधिष्ठिते चेतनेन
“अहं मनुष्य” इत्यादि प्रकारेण स्वीकृते करणसमूहः कार्यकरणस-

ज्ञातः चेष्टति चेष्टते । वृत्तभङ्गभयात्परस्मैपदम् ॥ १२ ॥
मा भवतु कर्मसु साक्षात्कर्तृत्वमात्मनः, हेतुकर्तृत्वं स्यात् तेन वि-
ना बुद्ध्यादीनामप्रवृत्तेरित्यत्राह—

यद्वत् सवितर्युदिते

करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम् ।

न च तानि करोति रवि-

नकारयति तद्वदात्मापि ॥ १३ ॥

यद्वदयं जीवलोकः सवितर्युदिते कर्माणि स्वस्वाभिमतानि
करोति तथापि रविस्तानि न करोति न कारयति च तद्वद् आ-
त्मनि देहं प्रविष्ट एव गुणकरणगणः कर्माणि करोति । एवमपि आत्मा
तानि न करोति न कारयति च ।

तदुक्तं भगवता !

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ (गी० ५-१३-४) इति ।

कर्मेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथापराणि

बुद्धीन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च ।

प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च

कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पूः ॥

चेष्टतीति परस्मैपदमनुदात्तेत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वे मानं
तु चक्षिणो ङित्करणमेव । नचेदिदिदन्तत्वाभावसंपादनद्वारा नुमभावार्थं तदिति
वाच्यम् इकारस्थानेऽकारपाठेनापि नुमभावस्य संपादयितुं शक्यत्वात् । वृत्तभङ्ग-
भयादिति तु न युक्तम् ऋषेः शब्ददारिद्र्यसूचकतया न्यूनत्वापादकत्वादित्यलम् ।

इत्युक्तलक्षणं पुर्यष्टकमात्मनः संसारसम्बन्धे हेतुः । स च माया-
मयत्वादावास्तवोऽनादिश्च प्रवाहतः । तेन तत्त्वबोधान्निवर्तत इति
श्लोकत्रयार्थः ॥ १३ ॥

अथ “कर्म शुभाशुभफलदमनुभवति गतागतैरिह क” इति
प्रश्नोत्तरमाह—

मनसोऽहङ्कारविमू-

च्छितस्य चैतन्यबोधितस्येह ।

पुरुषाभिमानसुखदुः-

खभावना भवति मूढस्य ॥ १४ ॥

इह मायाकार्येषु मध्ये मनसो मूढस्याचेतनस्यापि चैतन्यबो-
धितस्य स्वतादात्म्यं गतेनात्मचैतन्येन प्रकाशितस्य अत एव अहंकार
विमूच्छितस्य अहंप्रत्ययास्पदीभूतस्य पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना
भवति ‘पुरुषोऽहं’ ‘दुःख्यहं’ ‘सुख्यहमि’त्यभिमानो भवतीत्यर्थः ॥१४॥
ततः किमित्यत आह—

कर्त्ता भोक्ता द्रष्टा-

स्मि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।

मूढस्याचेतनस्य मनसः चैतन्येन प्रकाशितस्य ‘अहं सुखी’ ‘अहं दुःखी’त्याद्यभि-
मानो भवति । एवं कर्तृत्वादेर्बुद्धिधर्मस्य स्वस्मिन्नसतोऽपि आत्मा स्वस्मिन्नभिन्यते
बुद्धितादात्म्याध्यासात्, वस्तुतस्तु बुद्धौ चैतन्यमात्मनि कर्तृत्वादयश्च धर्मा न सन्ती-
भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति तत् स्वभावविमलो

ऽभिमन्यते सर्वगोऽप्यात्मा ॥ १५ ॥

यस्माच्चैतन्यानुप्रविष्टस्य मनसः पुरुषत्वाद्यभिमानः तस्मात् स्वभाव
विमलः सर्वगोऽपि च आत्मा द्रष्टा प्रमाता अस्मि उत्तमादीनां
वैदिकादीनां कर्मणां कर्तास्मि, तत्फलानां भोक्तास्मीति च अभिम-
न्यते । सर्वगतस्य विषयविशेषद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वं स्वभावविमलस्य कर्म
कर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं च न सङ्गच्छते । तथापि पुर्यष्टकतादात्म्याध्यासा-
दात्मनि तत् सर्वमध्यारोपयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्द्वारेण स्थूलदेहसम्बन्धात् सुरनरनारकत्वं च यातीत्याह—

नानाविधवर्णानां

वर्णं धत्ते यथामलः स्फटिकः ।

तद्ब्रह्मपाधेरुणभा-

वितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥ १६ ॥

यथा लोके अमलः स्फटिकमणिः स्वसन्निहितानां नानाविध-
वर्णानां बन्धूकादीनां वर्णं धत्ते रक्तः स्फटिक इत्यादि, तद्ब्रह्म विभुः
आत्मापि गुणभावितस्य प्रकृत्या प्रकाशितस्य देहादिलक्षणस्य उपा-
धेर्भावं देवत्वमनुप्यत्वादिकं धत्ते स्वीकरोति ॥ १६ ॥

यथाऽमलः स्वच्छः स्फटिकः जपाकुण्डमादीनां लौहित्यप्रतिबिम्बनाद् 'लोहितः
स्फटिकः' इति प्रतीतिविषयो भवति तद्ब्रह्मात्मापि गुणेन प्रकृत्या प्रकाशितस्य कर्तृत्वादे-
र्भावं धत्ते ॥ १६ ॥

सर्वव्याप्तोऽप्युपाधिवशाद् देहादेहान्तरं लोकाल्लोकान्तरं च याती-
त्याह—

गच्छति गच्छति सलिले

दिनकरबिम्बं स्थिते स्थितिं याति ।

अन्तः करणे गच्छति

गच्छत्यात्मापि तद्ब्रह्म ॥ १७ ॥

इह लोके सलिलप्रतिबिम्बितं दिनकरबिम्बं सलिले गच्छति
सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं यातीव तद्ब्रह्म आत्मापि अन्तः करण-
प्रतिबिम्बितः अन्तः करणे गच्छति सति गच्छतीव स्थिते स्थितिं
यातीवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अदृश्योपि दृश्यत्वं च तत्सम्बन्धाद् यातीत्याह—

राहुरदृश्योऽपि यथा

शशिविम्बस्थः प्रकाशते जगति ।

सर्वगतोपि तथात्मा

बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥ १८ ॥

यथा राहुः सन्नपि तमःस्वभावत्वान्न दृश्यते चन्द्रबिम्बे प्रतिबिम्बितस्तु दृश्यते
तद्ब्रह्म सर्वत्र वर्तमानोऽप्यात्मा दृश्यतां नैति बुद्धिस्थस्तु दृश्यताम् अस्मत्प्रत्ययविष-
यतां चैति तदुक्तं श्रीशङ्कराचार्यैः 'नायमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्'
इति ॥ १८ ॥

यथा राहुरदृश्योऽपि शशिविम्बस्थः, प्रकाशते दृश्यो भवति,
तथा सर्वगतोऽपि बुद्धिस्थ आत्मा अदृश्योऽपि दृश्यतामेति अहं
प्रत्ययविषयो भवतीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीभगवत्पादैः “न तावदयमेकान्तेना-
विषयोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्” इति ॥ १८ ॥

यदि प्रमातृत्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चात्मन औपाधिकं किं तर्हि निजं
रूपमित्यत्राह—

सर्वगतं निरुपमम-

द्वैतं तच्चेतसा गम्यम् ।

यद्बुद्धिगतं ब्रह्मो-

पलभ्यते शिष्य बोध्यं तत् ॥ १९ ॥

यद् बुद्धिगतं तत् ततो हेतोः चेतसा अस्मत्प्रत्ययेन गम्यं च
ब्रह्म आत्मस्वरूपम् उपलभ्यते, तत् सर्वगतं देशकालवस्त्वनवच्छिन्नं
निरुपमं परमानन्दस्वरूपम् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं
चिदेकरसं बोध्यम् ॥ १९ ॥

नात्र बुद्धिशब्देनान्तः(१)करणमात्रं विवाक्षितं किन्तु सूक्ष्मं शरीर-

हे शिष्य यस्माद् बुद्धिगतं सद् ब्रह्मोपलभ्यते अतःसर्वगतं निरुपमं परमा-
नन्दस्वरूपं चिदेकरसं बोध्यम् ॥ १९ ॥

(१) अस्यां आर्यायाः प्राक् ‘आदर्शं मलरहितं यद्रूपं विचिन्वते लोकाः ।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम्’ इति काचिदार्या पठ्यते ख०
पुस्तके ।

मित्याशयेनाह—

बुद्धिमनोऽहङ्कारा-

स्तन्मात्रेन्द्रियगणाश्च भूतगणः ।

संसारसर्गपरि-

क्षणक्षमाः प्राकृताः हेयाः ॥ २० ॥

बुद्धिर्महत्तत्त्वम् मनोऽन्तःकरणं, अहङ्कारोऽहन्तत्त्वम् । तन्मात्राणि
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । इन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि पञ्च ज्ञा-
नेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च । तन्मात्र-
गणाश्च इन्द्रियगणाश्च तन्मात्रेन्द्रियगणाः । भूतानि व्योमवायुतेजोजि-
लावनयः तेषां गणो भूतगणः । त एते प्राकृताः प्रकृतिसम्भूताः । सं-
सारसर्गपरिरक्षणक्षमाः संसारस्य सर्गे उत्पादने परिरक्षणे च क्षमाः श-
क्ताः आत्मनः संसारोपाधिभूता इत्यर्थः । अत एव मुमुक्षुभिर्हेया अना-
त्मत्वेन परित्याज्याः । एवं प्रकृतिपुरुषौ महदाद्यवन्यन्तानि तत्कार्याणि
चेति पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र दर्शितानि । प्राकृता इत्यनेन ‘अव्यक्ताद-
ण्डमभुदि’त्यत्र महदादिक्रमेणेत्यावेदितं भवति ॥ २० ॥

आत्मनः संसारस्योपाधिकत्वेन फलितमर्थमाह—

धर्माधर्मौ सुखदुः-

खकल्पना स्वर्गनरकवासश्च ।

बुद्धिमनोऽहङ्कारादयाः सर्वे प्राकृताः संसारसर्गपरिरक्षणाय मायया कल्पिता अ-
तो हेयाः परमार्थिकं वस्तु ब्रह्मैव तु ज्ञेयमित्याशयः ॥ २० ॥

वस्तुविचारे क्रियमाणे इह परमार्थे आत्मतत्त्वे धर्माधर्मादयो न सन्ति किन्तु

उत्पत्तिनिधनवर्णा-

श्रमा न सन्तीह परमार्थे ॥ २१ ॥

इह आत्मनि परमार्थे वस्तुविचारे क्रियामाणे धर्माधर्मादयो न सन्तीत्यन्वयः औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यादिवद्वास्तवत्वायोगात् । धर्माधर्मौ शुभाशुभकर्मसंस्कारौ । सुखदुःखयोस्तत्फलयोः कल्पना-नुभूतिः सुखदुःखकल्पना । तदर्थं स्वर्गनरकयोर्वासः स्वर्गनरकवासः धर्माधर्मोद्भवस्थानभूतेऽस्मिन् लोके उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमाः उत्पत्तिश्च निधनं च वर्णाश्रमश्च तथोक्ताः ॥ २१ ॥

नन्वसतां कथं भानमित्यत्राह—

मृगतृष्णायामुदकं

शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो रज्ज्वाम् ।

तैमिरिकचन्द्रयुगव-

द्भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥ २२ ॥

बुद्धिप्रतिबिम्बतत्वात् बुद्धिगता एव धर्माधर्मादयस्तत्र भासन्ते तदादायैव च धर्म-शास्त्रादिव्यवस्था । औपाधिकस्य धर्माधर्मादीर्वास्तवत्वायोगात् इति भावः ॥ २१ ॥

अयमाशयः मृगतृष्णादिभ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोपः । तथा च स्मृतिः विप्र पृथग्यादिं चित्तस्थं न बहिःस्थं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते इति ।

सन्निकृष्टज्ञानाकरं विहायासन्निकृष्टरजताद्यारोपे अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तौ वा मानाभावात् । 'तदादृष्टमधुना नास्तीति' वाधानुभवस्यानुपपत्तेश्च ।

न चायं पारमार्थिकत्वेन रजताद्यभावावगाही प्रत्ययः, स्वरूपतो रजताद्यभाव-गाहित्वात् । चाकचिक्यादिविषयदोषाच्च चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तः करणवृत्तेः सावयवद्र-व्यतया रजतसंस्कारवत्याः पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे तच्चाकचिक्यादुद्बुद्धसंस्कारवशा-द्विषयदेशावच्छेदेन रजतज्ञानाकारेण परिमाणः ।

अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तेरभावादेव स्त्रियाम् इति सूत्रे महाभाष्ये उक्तम् ।

“असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् कथं पुनरसलिङ्गं शक्यं द्रष्टम् । मृगतृष्णा-वत् । तद्यथा मृगास्तृषिताः अपां धाराः पश्यन्ति न च ताः सन्ति यथा गन्धर्वन-गराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते” इति अनेन बहिर्देशे असतो रजत-स्य भ्रमे भानमिति न तु हृद्यस्थरजतस्य अनिर्वचनीय रजतस्य वा । हरिरप्याह-

यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते ।

जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ।

भ्रमे विशेषदर्शनात् प्राक् बहिःसत्त्वेन प्रतीतिस्तु तत्राधिष्ठानगतसत्तारोपात् ।

अतएव 'सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति' सांख्यसूत्रे उक्तम् । शुक्तौ रजता-दिकं च अखिलं जगद्रूपं भ्रान्तं भ्रमविषयः तैमिरिकचन्द्र युगवत् ।

इदमत्र तत्त्वम् रजतावयवानां रजतोत्पादकानामसत्त्वेन कथं शुक्त्यादौ रजतो-त्पत्तिः स्यात् ।

न च लोकप्रसिद्धसामग्र्या प्रातिभासिकरजतोत्पादः किं तर्हि काचकामलादि-दोषदूषितलोचनस्य पुरोवस्थितवस्तुसंबन्धे सति इदमाकारा चाकचिक्याकारान्तः करणवृत्तिरुदेति तस्यां वृत्ताविदमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते ततश्च विषयचै-तन्यनिष्ठा शुक्तित्वप्रकारिकाऽविद्या चाकचिक्यादिदर्शनोद्बुद्धरजतसंस्कारसहिता रजतरूपार्थाकारेण परिणमते इति वाच्यम् ।

यथाऽनया सामग्र्या प्रसिद्धसामग्रीव्यतिरेकेऽपि रजतमुत्पाद्यते तथा राजतास-न्निकर्षेऽपि रजतज्ञानमेवोत्पाद्यताम् किं रजतोत्पादकल्पनयेत्यदोषात् किं च अनि-र्वचनीयरजतोत्पत्त्यङ्गीकारे अनिर्वचनीयरजतत्वाश्रयत्वस्य शुक्तिकादौ 'इदंरजतम्' इतिज्ञानस्य भ्रमत्वानापत्तिः । तद्वक्ष्यति—रज्ज्वां नास्ति भुजङ्ग इत्यादिना इत्य-लम् ॥ २२ ॥

यथा मृगतृष्णायां मरुभूमिस्थमध्याह्नार्कमरीचिमण्डल उदकं, शुक्तौ रजतं रज्ज्वां भुजङ्गम्, इत्येतत् । तैमिरिकचन्द्रयुगवत् । तिमिरं चक्षुर्दोषः, तेन सम्भूतं तैमिरिकं चन्द्रस्य युगम् चन्द्रयुगं तैमिरिकं च तच्चन्द्रयुगं च तैमिरिकचन्द्रयुगं, तद्वद् भ्रान्तं भ्रममात्रेण सिद्धं न वस्तुभूतं सत्त्वे बाधानुपपत्तेरसत्त्वे प्रत्यक्षप्रतीत्यनुपपत्तेः सदसत्त्वे द्वयोरप्यनुपपत्तेश्च सदसद्भ्यामनिर्वाच्यत्वान्मिथ्याभूतं तथा निखिलं जगद्रूपं भ्रान्तमात्माविद्यावशात् तत्रैवाध्यस्तमित्यर्थः । मिथ्यार्थप्रतीतेरप्रसिद्धिपरिहारायानेकदृष्टान्तोपादानम् । तथा च प्रयोगः विवादपदं मिथ्या दृश्यत्वाद् विभक्तत्वादानात्मत्वाच्च मृगतृष्णिकोदकादिवदिति । किं पुनरिदं मिथ्यात्वं नाम । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वमिति प्रतीमः । किमेतदनुमानं स्वस्यापि मिथ्यात्वं साधयेत् किं वा न । नो चेत् तत्रैव दृश्यत्वादीनां व्यभिचारः । साधयति चेत् स्वव्याघातकता । सत्यम् । आत्मघातकमेवैतदागमवत् । सोऽपि “नेह नानास्ति किञ्चन” (वृ० ४--४--१९) इति ब्रह्मणि सर्वद्वैतप्रतिषेधं कुर्वन् द्वैतान्तर्भूतत्वादात्मानमपि प्रतिषेधति । एवं तदनुग्राहकतर्करूपमिदमनुमानमपीति सन्तोष्यम् ।

न च स्वव्याघातकत्वं लोके काप्यदृष्टमिति वाच्यम् एधो नाशके ज्वलने स्वनाशकत्वदर्शनात् । एवमपि मिथ्यार्थस्य कथं तत्त्वावेदकत्वमिति चेत् को नाम वक्ति वादी मिथ्याभूतं वस्तुतत्त्वावेदकमिति । तत्त्वं ह्यस्माकमात्मैव, स च स्वप्रकाश इति कथं मिथ्याभूता आगमादयस्तत्त्वं बोधयेयुः । किं तर्हीह तैः । इत्थं मिथ्याभूताया अविद्याया इतोऽपनयनमात्रम् । तच्च मिथ्यात्वेऽपि सम्भवति स्वाप्नसिंहादिवत् । यथा स्वप्ने

दृष्टः सिंहादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं स्वाप्नप्रपञ्चं समूलमपनयति, तथागमादिर्मिथ्याभूतोऽपि मिथ्याभूतं जाग्रदादिद्वैतमपनयतीति किञ्चाभ्युपगम्यते । किञ्चान्यद् मिथ्यार्थस्य तत्त्वावेदकत्वमपि दृश्यते, दर्पणगतमुखप्रतिबिम्बादेस्तात्त्विकमुखसंस्थानादिप्रकाशकत्वात् स्वाप्नकामिन्यादेः सम्पत्प्राप्त्यादिबोधकत्वाच्च ! यथाहुः स्वप्नाध्यायविदः—

“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयाद् (छा० ५-२-९) ॥”

इति । एवं प्रतिमादौ विष्ण्वादिदृष्टिरपि तत्त्वबोधोपायत्वेन मिथ्यात्वेऽपि सर्वैरभ्युपगम्यते । तस्मात् प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाने न दोषः कश्चिद् । विपक्षे बन्धस्य सत्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गो बाधः ।

ननु दृश्यत्वमात्मन्यस्ति, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वोक्तेरिति चेद् न तस्य बुद्धिसम्बन्धोपाधिकत्वेनावास्तवत्वात् केवलस्यात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वाभावाच्च । स हि चित्प्रकाशावेशवशेन बुद्ध्यादिकम् अहं सुखी दुःखीत्यादिरूपेण भासयति । तत् कथमहंप्रत्ययः प्रत्यगात्मानं प्रकाशयेत् ।

ननु केवलस्याप्यात्मनः शास्त्रीयदृशा दृश्यत्वमस्ति अन्यथा तत्र शास्त्रवैयर्थ्यादिति चेद् उक्तोत्तरत्वाद् आत्मतत्त्वाज्ञानापनयनमात्रमागमज्ञानं करोति न पुनरात्मानं प्रकाशयति तस्य स्वप्रकाशत्वादिति । श्रुतिश्च “अदृश्यो न हि दृश्यते” इति । तदेवं प्राकृतिकपुर्यष्टकावच्छिन्नश्चेतनः संसरति तस्य चायं संसारो मायीयत्वान्मिथ्यैवेति प्रतीचः स्वरूपमुपदिष्टम् ॥ २२ ॥

यत् पुनः पृष्ठं “कोशकार इव कर्मगुणजालबद्धो यः संसरति स

जीवः क "इति तत् परिहरन् "यद्वद् दिनकर" इति चतुर्दशार्याभिः
परस्वरूपं निरूपयति—

यद्वद्दिनकर एको

विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु ।

तद्वत् सकलोपाधि-

ष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥ २३ ॥

यद्वत् सर्वेषु सलिलाशयेषु जलाशयेषु अवस्थितो दिनकर
एक एव विभाति अनेकधा भाति तद्वत् सकलोपाधिषु सकलेषूपा-
धिषु कार्यकरणसङ्घोतेष्ववस्थितः परमात्मैक एवानेकधा भाति ।
श्रुतिश्च—“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”

ननु लोके सुखादिवचित्र्यानुभवात् गौतमादितन्त्रे तथैव प्रतिपादनाच्च आत्म-
नां नानात्वमेवास्थीयताम् तत्कथं सर्वगतं ब्रह्मैकमेवेत्युक्तमित्याशङ्क्य तन्नानात्वमपि
भ्रम एवौपाधिकं चेत्याह—दिनकर इति ।

यथा एक एवाकाशस्थ आदित्यः तत्तज्जलाशयेषु प्रतिहतचक्षुषा उपाधिवशात्पूर्-
ववासनावशाच्च नानात्वेन गृह्यते तथा सकलोपाधिषु घटादिष्वपि विशेष्यतयाऽव-
स्थितः एक एव परमात्मा नानात्वेन भाति । तत्तदाकारादिविशिष्ट एव ब्रह्मणो घटा-
दित्वात् । अत एव 'द्रव्यं नित्यमिति महाभाष्ये उक्तम् । अत्र कैयटः 'तत्तदाकारं
तत्तद्व्यङ्ग्यजातिरूपं वा असत्यमुपाधिमाश्रित्य तदवच्छिन्नं ब्रह्मैव द्रव्यम्' इति ।

एतेन मृदोऽनित्यत्वाद् द्रव्यं नित्यमित्युक्तमित्यपास्तम् । मृदोऽप्याकारमात्रतया
ब्रह्मण्येव पर्यवसानात् । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति
श्रुतिवत् । तथा च श्रुतिः ।

यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वानेपोऽभिन्नो बहुधैकोऽनुगच्छन् ।

(श्वे० ६-११) इति । स्मृतिश्च—

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद् ॥ इति ॥ २३ ॥

यदैवं परमात्मैव जीवात्मा तदा मनुष्योऽहमिति बुद्धिर्भ्रान्तिरेवेत्याह—

खमिव घटादिष्वन्त-

र्बहिः स्थितं ब्रह्म सर्वपिण्डेषु ।

देहेऽहमित्यनात्मनि

बुद्धिः संसारबन्धाय ॥ २४ ॥

घटादिषु खमाकाशमिव ब्रह्म सर्वपिण्डेषु सर्वेषु पिण्डेषु देहे-
ष्वन्तर्बहिश्च स्थितं व्याप्तम् उपाधिपरिच्छिन्नतया तदपरिच्छिन्नतया च
तत्र तत्र वर्तमानम् “एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञा-
नघन एव (बृ०-४-५-१३) इति श्रुतेः । अतः अनात्मनि देहे-
ऽहमिति बुद्धिः संसारबन्धाय, संसारबन्धहेतुर्भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥२४॥

उपाधिना क्रियते भिन्नरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा । इति ।

यथा भिन्नजलेष्वेकः आदित्यो भासते पृथक् ।

एक आत्मा शरीरेषु भिन्नवद्भासते तथा । इति स्मृतिश्च ॥ २३ ॥

संसारहेतुं भ्रान्तिमाह—खमिवेति । घटादिषु अन्तर्बहिश्च यथाऽऽकाशं वर्त-
मानं तथा सर्वपिण्डेषु सर्वदेहेषु अन्तर्बहिश्च स्थितं ब्रह्म इति देहस्यानात्मत्वम् । इति
अनात्मनि देहेऽहं गौरः अहं मनुष्य इति या बुद्धिः सैव अविद्या संसारहेतुरित्यर्थः ।
तदुक्तं योगसूत्रे अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिदुःखानात्मव्याप्तिरविद्येति ।
एतेन अनिर्वचनीया भावरूपाऽविद्येति मतमपाकृतं वेदितव्यम् इति ॥ २४ ॥

कथं पुनरात्मा प्रतिपत्तव्य इत्यत्राह—

सर्वविकल्पनहीनः

शुद्धो बुद्धोऽजरामरः शान्तः ।

अमलः सकृद्विभात-

श्वेतन आत्मा खवद्व्यापी ॥ २५ ॥

चेतनः दृश्यत्वेन घटादिवदचेतनाद् देहाद् व्यतिरिक्तो जीवः
आत्मा परमात्मैवेत्यन्वयः । तत्साधनार्थानि विशेषणानि । सर्वविक-
ल्पनहीनः सर्वविकल्पनैः अस्ति वा नास्ति वायं, नित्योऽनित्यो वा,
एकोऽनेको वेत्याद्यैः संशयैर्विहीनः सर्वसंशयसाक्षित्वात् ।

ननु तथात्वं देहस्याप्यस्ति प्रत्यक्षत्वादिति स एवात्मा स्याद्,
नेत्याह—शुद्ध इति । विष्णुमूत्रभाजन (त्वात्) त्वङ्मासपिण्डात्मक-
त्वाच्चाशुद्धस्य देहस्य नात्मत्वमित्यर्थः । तथापि प्राण एवात्मा स्यात्
तस्य निर्लेपत्वेन शुद्धत्वादित्यत उक्तं—बुद्ध इति । बोधशक्तिहीन-
त्वात् प्राणस्य बाह्यवायुवदनात्मत्वमित्यर्थः । एवं चेन्मन एवात्मा स्या-
दित्यत उक्तम् अजरामर इति । सुषुप्त्यादावभावेन मनसो नश्वरत्वान्ना-
त्मत्वमित्यर्थः । तर्हि बुद्धिसन्तान एवात्मा स्यात् तस्याभिच्छिन्नप्रवाह-

ननु किंस्वरूपस्तर्हि आत्मा—सर्वविकल्पैः सर्वविशेषैर्हीनः 'निरवद्यं । नरञ्जन-
म्' इति श्रुतेः । शुद्धः पापरहितः 'शुद्धमपापविद्धम्' इति श्रुतेः । बुद्धः बोधस्व-
रूपः 'विज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । अजरोऽमर इति उत्पत्त्यादिषड्विधभावविकाररहितः ।
शान्तः निःस्पृहः 'शिवमद्वैतमि'ति श्रुतेः । अमलः न विद्यते मलमलानकार्यतालक्षणं

त्वादित्यत उक्तं शान्त इति । बुद्धिसन्तानस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
दात्मनश्च सर्वविकारद्रष्टृत्वेन निर्विकारत्वान्नात्मत्वमित्यर्थः । तर्हि नित्य-
सिद्धं शून्यमेवात्मा स्यादित्यत उक्तम्—अमल इति । शून्यस्य संवृ-
तिलक्षणेन मलेनावृतत्वात् सर्वावरणसाक्षित्वेनात्मन्यविद्यादिमलावरणा-
सम्भवाच्चानात्मत्वमित्यर्थः । तथापि बुद्ध्यादिनवगुणविशिष्टोऽहंप्रत्य-
यगम्यो जडद्रव्यविशेष एवात्मा स्यादित्यत उक्तं—सकृद्विभात इति ।
नित्योदितानस्तमितप्रकाशरूप इत्यर्थः 'तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्'
(मु० २-२-१०) इति श्रुतेः । एवम्भूतत्वेऽपि क्षेत्रज्ञान्तरात् क्षेत्रेभ्यश्च
भिन्नः पुरुष आत्मा स्यादित्यत उक्तं खवद्व्यापीति । सर्वदेशकाल-
वस्त्वनुगतस्वरूप इत्यर्थः । अणुपरिमाणत्वे जीवस्य सकृदेवसर्वावयवगत-
वेदनानुसन्धानं न घटेत परिच्छिन्नत्वे मनआदिवज्जडत्वं च प्रस-
ज्येत, मध्यमपरिमाणत्वे घटादिवद् दृश्यत्वमनित्यत्वं च स्याद् । अतो-
ऽस्य परिशेषात् परममहत्त्वं सिद्ध्यतीत्याशयः । जीवः परमात्मैव निर्वि-
कल्पत्वादियोगित्वाद् विपर्ययेण घटवदित्यनुमानमिह प्रयुक्तम् ।

न चात्राद्वैतवादिनो दृष्टान्तासिद्धिः परसिद्धेन परो बोधनीय इति न्यायाद्
व्यावहारिकस्य द्वैतस्याङ्गीकृतत्वाच्च । वस्तुगत्या वादिप्रतिवादिभेदादि-
कमपि नास्तीति कः कं प्रति किं साधयेद् दूषयेद्वा । तथा च श्रुतिः—
“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र वा अस्य सर्वमा-
त्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्” (बृ० २-४-१४) इति । ये पुनर्जीवा-

यस्य सः 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इति श्रुतेः । सकृद्विभातः 'सकृद्विभात'
इति श्रुतेः । चेतनः । चैतन्यात्मा इति पाठे चैतन्यस्वरूपः 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुतेः ।
खवद्व्यापी आकशवदपरिच्छिन्नः । आत्मेत्यर्थः ॥ २५ ॥

दात्मान्यः कश्चित् पर एव नास्तीति साध्यधर्मस्याप्रसिद्धिं मन्यन्ते, तेषामपि सामान्यतः सिद्ध एवासौ, नो चेत् तन्निषेधानुपपत्तेः । यथाहुः—

“लब्धरूपे कश्चित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः” ॥

इति । विपर्ययेऽन्यतरस्यानात्मत्वापत्तिर्बाधः । आत्मनोऽन्यश्चासावात्मा चेति हि विरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यात्मा प्रतिपत्तव्यः “तत्त्वमसि” (छा० ६-८-७) “अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि महावाक्यप्रमाण (स्वार) स्याद् दर्शिततर्करूपानुमानाच्चेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

स्यादेतत् ‘सर्वगतं निरूपमद्वैतमि’ति यदात्मनः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमुक्तम् । तत्र स्वगतभेदः सजातीयभेदश्च यद्यपि श्रुति युक्तिभ्यामाशङ्क्य निरस्तौ एकः परमात्मैवाप्सु प्रतिबिम्बितार्कवदनेकधोपाधिभेदेन भासत इत्युपपादितत्वात् तथापि विजातीयभेदो जागर्ति समाष्टिव्यष्टिदेहात्मन उपाधेः पृथक् सत्त्वादिति । तत्राह—

रसफाणितशर्करिका-

गुडखण्डा विकृतयो यथैवेक्षोः ।

तद्द्रवस्थाभेदाः

परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥ २६ ॥

विज्ञानान्तर्यामि-

प्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः ।

आत्मनोऽस्थाभेदमाह—यथेक्षोः रसफाणितादयो विकृतयस्तथा आत्मन्येव बहुरूपा विज्ञानान्तर्यामिप्रभृतयो व्यवहारा भवन्ति ।

व्यवहारास्तस्यात्म-

न्येतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥ २७ ॥

प्राथमिकं मधुरद्रवरूपं रसः, पाकपिच्छिलं तत् फाणितं, शर्करिकापञ्चधारारूपं, गुडः पाकातिशयपिण्डीभूतरूपं, खण्डास्तच्छकलानि, रसश्च फाणितं च शर्करिका च गुडश्च खण्डाश्च रसफाणितशर्करिकागुडखण्डाः । ते यथेक्षोर्विकृतय एक इक्षुरस एव तद्वत् परमात्मनि एकस्मिन्नेव बहुरूपा अन्योन्यं विलक्षणाकारा अवस्थाभेदा रूपविशेषा भवन्ति । के ते विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः विशिष्टं सर्वोपरिष्ठाद् वर्तमानं मूलप्रकृतेः परं चिदचिद्वेदमप्राप्तं ज्ञानं चैतन्यं विज्ञानं ब्रह्म “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” (बृ० ३९-२८) इति श्रुतेः । (अन्तर्यामी पृथिव्यादियमयिता) “अन्तर्याम्यमृत” (बृ० ३-७-३) इति श्रुतेः । प्राणस्त्रिगुणात्मिकायां सत्त्वगुणप्रधानायां जडायां स्वमायाशक्त्यां प्रतिबिम्बितं तज्जीवरूपम् ।

प्राणास्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि ।

इन्द्रिये वायुभेदे च बलान्तर्यामिणोरपि ॥

इति स्मरणात् । तावेतौ चिदचिदात्मना विवर्तमानस्य विज्ञानस्य चित्कोटिगतौ “द्वां सुपर्णा सयुजा सखाये” (श्वे ४-६) ति श्रुतिप्रसिद्धौ भेदौ । विराड्देहः समष्टिशरीरं पञ्चीकृतपृथिवीकार्यत्वात् पृथिवीवदबादिमायान्तैस्तत्त्वैर्देशगुणोत्तरवृद्धैरावृतं मनआदिषोडशवि-

ननु निरुपाधिब्रह्मण एव विज्ञानरूपत्वाद्विज्ञानमित्यवस्थावर्णनमुक्तमिति चेन्न नामत्रैशिष्ट्येनावस्थात्वोक्तेरदोषात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

कारोपेतं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णं ब्रह्माण्डम् । जातिपिण्डाः
देवत्वमनुष्यत्वपशुत्वपक्षित्वसरीसृपत्वस्थावरत्वादिजातिभेदयुक्ता व्यष्टि-
देहाः । एतावाचित्कोटिगतौ विज्ञानस्य भेदौ ।

ननु चैतन्यं कथं चेत्यात्मना विवर्तते ।

नन्वचेतना रज्जुः कथं चेतनसर्पतया विवर्तते । रज्जुतत्त्वाज्ञाना-
च्चेत् तर्हि चैतन्यमपि तदज्ञानाच्चेत्यात्मना विवर्तताम् ।

ननु मायामपि चेत्यान्तर्भूता तत् कथं सर्वं चेत्यं मायया चेतने-
ऽध्यस्तं भवेदिति चेद् न मायासम्बन्धोऽप्यस्य मायया, तस्या अपि
चेत्यान्तर्भूतत्वमित्युररीकरणात् । न चात्रात्माश्रयतादोषः । “न हि मा-
यायामघटितं किञ्चिदि”ति न्यायात् । यथाहुः—

“दुर्घटत्वमविद्याया भूषणं न तु दूषणम् ।”

इति । तस्मान्मायासम्बन्धस्यापि तत्कार्यसम्बन्धस्यैव मायैव हेतुः ।
तदुक्तमाचार्यैः—

द्वारं तमोऽन्वयमपेक्ष्य दृशा हि दृश्यं ।

सञ्जच्छते सकलमत्र न वो विवादः ॥

मोहोऽपि दृश्यवपुरत्र च संवदध्वे ।

तस्मात् तदन्वयनिमित्तमपीह मोहः ॥

इति । तस्मात् समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मदेहतत्कारणान्यचेतनान्यपि
चेतनस्यैवाघटितघटनापटीयसो रूपाणि, तथा च श्रीवैष्णवे—

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ।

त(दे)वार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम् ॥

इति । अनुगृहीतं च भगवता—

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् (गी० १०-३९)

इति । चिद्विवर्तश्चेत्यमित्यत्र सद्भिर्युक्तिश्चोपदिश्यते—

प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना ।

न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥

इति । अन्तशब्दः स्वरूपवाची “अन्तोऽस्त्र्यवसिते मृत्यौ स्वभावे
निश्चयेऽन्तिके” इति । अत्र रसस्थानीयं विज्ञानं, फाणितस्थानीयोऽन्त-
र्यामी, शर्करिकास्थानीयः प्राणः, गुडस्थानीयो विराड्देहः, तत्त्वण्डस्था-
नीया जातिपिण्डाः । विज्ञानं चान्तर्यामी च प्राणश्च विराड्देहश्च जाति-
पिण्डाश्च तथा तदन्ताः तत्स्वरूपाः ।

हन्त तर्हि परमात्मनो महान् स्वगतो भेदः प्राप्तः न च
तदौपनिषदानामिष्टम् “एकम्” “एव” “अद्वितीयमि”ति पदत्रयेण
श्रुतौ त्रिविधस्य भेदस्य बाधितत्वाद्, इतरथा मृदादिवद्
विकारित्वापत्तेश्चेत्यत्राह—एते विज्ञानादिरूपाः तस्य चिन्मा-
त्राकारस्यापरस्य आत्मन्यवस्थाविशेषाः चिदचिद्भेदाः चिद्भेदा
अचिद्भेदाश्च व्यवहाराः व्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनम् उपादानम-
र्थक्रियेति चतुर्विधः तद्भेदमात्रसिद्धभेदाः न स्वरूपभेदवन्तः
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” (छा० ६-१-४)
इति “अजायमानो बहुधा विजायत” इति च श्रुत्यायमर्थ आविष्कृतः ।
एका विज्ञानावस्थैव वस्तुसती मायोत्तीर्णरूपत्वाद् रज्ज्ववस्थावद् अव-

स्थान्तराणि मायाकार्यत्वादवस्तून्येवेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिराश्वरः ।

कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवाशिष्यते ॥

इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

ननु चिदचिद्वेदस्य तदवान्तरभेदस्य च मिथ्यात्वेऽर्थक्रियाकारित्वं न सङ्गच्छते । न खलु मृगतृष्णिकोदकस्नानेन तुष्यति कश्चिदित्यत्राह—

रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः

सर्पभयं भवति हेतुना केन ।

तद्वद् द्वैतविकल्प-

भ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥ २८ ॥

अयं सर्प इति भ्रान्त्याधिष्ठानभूतायां रज्ज्वां भुजङ्गो नास्ति ना-
यं सर्प इत्युत्तरकालं बाधितत्वाद् भुजङ्गोत्पत्तिहेतोस्तत्राभावाच्च तत् केन

ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कथं लौकिको व्यवहारो न हि शुक्तिरज्ज्जेन भूषण
निर्माणं संभवतीत्यत आह—रज्ज्वामिति ।

अयं भावः रज्ज्वां सर्पोत्पादकानां सर्पावयवानामभावेन सर्पो नास्ति तर्हि केन
हेतुना भयं भवति । भ्रमररूपाविद्येति चेत् तद्वत्, इदं द्वैतविकल्पभ्रान्तिः अ-
न्तर्याम्यादिभ्रान्तिः न सत्यमित्यर्थः । आत्मनि वासनारूपाविद्यामूलकं वासना-
रूपसूक्ष्मोपाधिवैशिष्ट्येनापि ब्रह्मभानं मननादिपरिपाकवतामस्त्येव । अविद्याया-
श्चाध्यासिकसम्बन्धेन परमात्मैवाश्रयः । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्यत्वरूपं विवर्तो-
पादानत्वम् ।

स्पष्टं चैतद्—अनादि निधनं ब्रह्मेत्याद्यश्लोके हरिग्रन्थे 'तत्त्वादप्रच्युतस्य
वस्तुनो भेदानुकारेणासत्याविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः स्वप्नविषयप्रतिभा-

हेतुना सर्पभयं सर्पाद् भयं भ्रान्तस्य भवति यदि मिथ्यावस्तुनः का-
र्यकरत्वं न भवेत् । मृगतृष्णिकोदकभ्रान्तेरपि प्रथमत आह्लादकरत्वम-
स्ति । एवं शुक्तिरूप्यभ्रान्त्यादेरपि द्रष्टव्यम् । अतो यद्वद् रज्जुसर्पभ्रा-
न्तिरविद्यैव तद्वद् द्वैतविकल्पभ्रान्तिः । द्वैतविकल्पो द्वैतावभासः
स चासौ भ्रान्तिश्च । द्वैतं च तद्विकल्पो भ्रान्तिश्च अविद्या
अद्वितीयात्माज्ञानविजृम्भितैव तथापि कार्यकर्त्री च भवतीति शेषः । त-
दुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ ।

सदसद्भयामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सविभ्रमा ॥

इति । ततः किमित्यत उक्तं—न सत्यमिदमिति । यतोऽवि-
द्यामयम् अत इदं द्वैतं न सत्यम् । असत्यमपि सत्यवद्भासत एव केव-
लम् । तस्मान्नाद्वितीयताहानिः ॥ २८ ॥

सवत् इत्यादिना । तत्त्वात्—स्वस्वरूपात् । असत्यं वस्तुतो बहिरसत्त्वात् । अ-
विभक्तं तदधिष्ठानेन । अन्यद्—वैधर्म्योपलम्भनात् । तादृशरूपोपग्राहिता तद्रूपप्र-
कारकज्ञानविशेष्यता । तदाह—स्वप्नविषयेति तद्व्याख्यातारः ।

एतेन तत्तत्प्राणिकर्मवशात् बीजाङ्कुरन्यायेनानादिपूर्वपूर्ववासनयैव सर्पादिभ्र-
मरूपां घटादिभ्रमरूपां च सृष्टिमीश्वरः करोतीति सूचितम् ।

अत एव 'रज्जौ भुजङ्गो जात' इति न प्रत्ययः किन्तु 'रज्ज्वां भुजङ्गभ्रमो जात' इत्येव ।

एवं चानिर्वचनीयभुजङ्गोत्पत्तिः प्रत्याख्याता वेदितव्येति दिक् ।

एतेन अनिर्वचनीयं सदसद्विलक्षणं जलादि मृगतृष्णादावुत्पद्यते एवं ब्रह्मणि
प्रपञ्चः सृष्टादौ घटादि स्वाप्नश्चेति यत्कैश्चिदुक्तं तदपास्तम् ।

तादृशानिर्वचनीयस्याप्रसिद्धेः । किंच तस्य सद्भिन्नत्वादसत्त्वम् असद्भिन्नत्वाच्च
सत्त्वमिति द्विरूपतैवायाति तत्र सत्त्वमारोपितमसत्त्वं वास्तवमिति भेदाभेदयोरिव
न तयोर्विरोध इति सदसत्ख्यातिवादः सांख्याभिमतः समर्थितो भवतीति ॥

केयमविद्या नाम, कस्य कस्मिन् वाऽसावित्यत्राह—

एतत्तदन्धकारं

यदनात्मन्यात्मता भ्रान्त्या

न विदन्ति वासुदेवं

सर्वात्मानं नरा मूढाः ॥ २९ ॥

अथ केयमविद्या कस्य चेत्याह—एतत्तदिति ।

यदनात्मनि देहादौ आत्मता आत्मबुद्धिः एतत्तदन्धकारम् अविद्यैवेत्यर्थः । भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा सर्वात्मानं वासुदेवं न विदन्ति । एतेन न विदन्त्यनयेति अविद्यापदव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ।

तथा च सनत्सुजातीयभाष्ये—

“उभे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते

मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि

सदाप्रमोदामृतत्वं ब्रवीमि ॥

इति पद्ये श्रीभगवत्पादैरप्युक्तं “मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमानः । अनेनाग्रहणान्यथाग्रहणात्मिका अविद्या सूचिता” इति । अग्रहणमात्मस्वरूपाज्ञानं तन्मूलकमिथ्याज्ञानात्मिका इत्यर्थः ।

श्लोकार्थस्तु अन्धप्रवृत्ते सनत्सुजातोक्तिः—हे क्षत्रिय ये मृत्योरस्तित्वनास्तित्वे प्रागुक्ते ते उभे आद्यप्रवृत्ते आदिसर्गमारभ्य प्रवृत्ते ।

ननु कथं तयोर्मिथो विरुद्धयोः सत्यत्वमत आह—मोहो मृत्युरिति । भवदेयं विरोधस्तयोर्यदि परमार्थरूपो मृत्युः स्यात् किन्तु यो मोहो मिथ्याज्ञानमनात्मन्यात्माभिमानः स मृत्युः केषां चित्कवीनां संमतः अहं ममेति मिथ्याज्ञानस्यापि कारणमात्मानवधारणमात्माज्ञानं मृत्युं जननमरणदिसर्वानर्थबीजमहं ब्रवीमि तथा सदा प्रमोदं स्वाभाविकरूपेणावस्थानममृतत्वं ब्रवीमि इति ।

तदतदन्धकारम् अविद्या यदनात्मनि देहादौ आत्मता, भ्रान्त्या उपलक्षिता अत एव मूढा आत्मतत्त्वजिज्ञासाशून्या नराः सर्वात्मानं सर्वस्य चराचरस्यात्मानं स्वरूपभूतं द्रष्टारञ्च वासुदेवं सर्वात्मत्वेन न विदन्तीति । सदानन्दचिद्धनस्यात्मनः स्वरूपतिरस्करणना-

द्युभ्वाद्यायतनाधिकरणे च “देहादिष्वनात्मसु ‘अहमस्मि’ इत्यात्मबुद्धिरविद्या” इति शाङ्करभाष्ये उक्तम् ।

तथाध्यासभाष्येऽपि—

“युष्मदस्मप्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतस्तयोरध्यासो मिथ्येति (नास्ति) भवितुं युक्तम्” इत्यनेन मिथ्याभूतेनालीकेन सकललोकशास्त्रव्यवहारानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा “तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेन अन्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सन्यायते मिथुनीकृत्य ‘अहमिदम्’ ‘ममेदम्’ इति नैसर्गिको लोकव्यवहारः” इति सिद्धान्तितम् ।

तस्यैव चाध्यासस्य प्रहाणायाध्यात्मशास्त्रमिति निष्कर्षः । तत्र सत्यं ब्रह्म विशेष्यम् । अनृतमुपाधयो विशेषणम् ।

स्पष्टीकृतं चैतदैतरेयोपनिषदि “सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः” इत्यादिना ।

विशेष्यांशस्यैव च नामधेयं भवति नहि घट इति घटत्वस्य नामधेयमिति कोऽप्यभ्युपैति । ‘नैसर्गिक’ इत्यनेन पूर्वपूर्वभ्रमजन्यः उत्तरोत्तरः संस्कारस्ततश्चोत्तरोत्तरभ्रम इति सूचितम् ।

एतेन भावरूपाऽविद्या भाष्यकृतोऽभिप्रेतेति मतमपास्तम् । इदमेव सूचयितुं ‘त’ मतमेवंलक्षणमध्यासमविद्येति ब्रुवते’ इत्युक्तं भाष्ये भावरूपायाः कारणाविद्यायाः स्वाभिमतत्वे तु ‘अध्यासमपीति’ ब्रूयात् ।

संभावितानेकस्वरूपान्तरप्रकाशनशक्तिरविद्येति, प्रकृतिरिति, मायेति, प्रधानमिति, अक्षरमिति, शून्यमिति, चाभिधीयत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्त्ये तदज्ञानमोहिता नराः सन्तीति, नेत्याह—

प्राणाद्यनन्तभेदै-

रात्मानं संवितत्य जालमिव ।

‘तमेतमेवंलक्षणम्’ इत्यक्षरस्वारस्येन ‘अहं’ ‘मम’ इत्याद्या एवाविद्या । ‘वासुदेवः सर्वमिति बुद्धौ तस्यैव विरोधित्वात् ।

योगसूत्रेऽपि “अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या” इति लक्षणमुक्तम् । इति व्याससूत्रेऽपि एतद्विलक्षणस्याऽविद्यालक्षणस्यानुक्त्या तस्यापीयमेव संमता ।

अत एव “पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत” इति सूत्रे परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन योगशास्त्राभिमतः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपा मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते” इति भाष्ये उक्तम् ।

तस्मान्मरूपा स्थूलाविद्या वासनारूपा चाव्यक्तपद्माद्या सूक्ष्माविद्या, व्यवहारकाले सा स्थूलाविद्यायाः कारणम् इति तस्या एव ‘अव्यक्तं कारणमि’त्यादौ कारणत्वेन निर्देशः ।

सा चेयं जन्या नत्वनादिः अजामेकामित्यादावजत्वोक्तिस्तु एतत्सृष्टौ तज्जन्मनाशानुपलम्भात् छागावद्विचित्रसृष्टिजनकतया रूपकेण वा ।

किंच ‘तत्तु समन्वयात्’ सूत्रे ‘साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात्’ तत्रानित्यत्वं नाशत्वमेव तत्र तु अजन्याया अविद्याया नाशत्वमिव जन्यस्यापि मोक्षस्यात्रिनाशित्वे किं बाधकम् जन्यत्वनाशत्वयोः परस्परव्याप्तैरेव लोके दर्शनात् एवं चाविद्या जन्या नाश्या चेति सिद्धमित्युक्तमधस्तात् ॥ २९ ॥

किन्तर्हि वासुदेवादन्त्ये न तदा सन्ति नेत्याह—प्राणोति । प्राणोऽन्तर्यामी । अ-

संहरति वासुदेवः

स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥ ३० ॥

प्राणोऽन्तर्यामी । आदिपदाद् ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्यष्टिदेहाश्च गृह्यन्ते । वासुदेवः चिदेकरसं ब्रह्म स्वविभूत्या स्वयानन्यगामिन्या विभूत्या स्वातन्त्र्यशक्त्या मायया आक्रीडमान इव “लोकवत्तु लीलकैवल्यम्” (ब्र०सू० २--१--३३) इति श्रीमच्छारीरकसूत्रोक्तरीत्या स्वाराज्यसमृद्धिमन्तो नरेन्द्रा यथा स्वविभूत्या क्रीडन्ति, तद्वदात्मनात्मन्येव विहर्तुकाम इव प्राणाद्यनन्तभेदैः प्राणाद्यैरन्तैर्भेदैर्भिन्नाकारैः आत्मानं जालमिव जालकारः संवितत्य सम्यग् विततं व्याप्तं कृत्वा पुनः स्वयमेवात्मविद्यया स्वाविद्यां विधूयात्मन्येव सर्वं संहरति । तदुक्तमाचार्यैः—

“अज्ञानि ब्रह्म बुद्धीरनुसरति ततः स्थावरं जङ्गमं च

स्वाज्ञानादेव भूत्वा क्वचिदवगतितो मुक्तमन्यत्र बद्धम् ।

तच्चाज्ञानं विनष्टं स्थितमथ च तदेवांशभेदोपपत्ते—

रेवं सर्वव्यवस्था परमपुरुषगा जाघटोतीति केचित्” ॥

इति ॥ ३० ॥

दिपदेन ब्रह्मादिस्थावरान्ता जीवाः समष्टिव्यष्टिदेहाश्च । संवितत्य दर्शयित्वा स्वविभूत्या वासनारूपया क्रीडमान इव स्वज्ञानेन स्वाविद्यां विधूय सर्वमात्मन्येव संहरतीति भावः । अन्यथाऽऽत्मनो विकारित्वापत्तिः । भ्रमविषयेण तु न विकारित्वम् ।

अत एवकामुककृतैः कान्ताविषयैः ‘सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्’ इति विकल्पैः न विकारित्वम् । वस्तुतोयं प्रपञ्चः भ्रम एव न कोपि पदार्थ इति तदनन्यत्वमिति सूत्रे शाङ्करभाष्ये स्फुटं प्रतिपादितमिति ॥ ३० ॥

आत्मानं संवितत्य संहरतीत्युक्तम् । तत्र कदा केनात्मना कथं सृजति संहरति चेत्यत्राह—

त्रिभिरेव विश्वतैजस-

प्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिधनाख्यैः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तै-

भ्रमभूतैश्छादितं तुर्यम् ॥ ३१ ॥

आदिमध्यनिधनाख्यैः सृष्टिस्थितिसंहारावस्थाख्यैः त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः जाग्रदादीनाश्रित्य विश्वतैजसप्राज्ञाख्यैस्त्रिभि रूपात्मानं संवितत्य संहरतीति पूर्वेण संबन्धः ।

नन्वनन्तचिद्रूपे भगवति भासमाने कथं जाग्रदादयः कालास्तद्गता विश्वसृष्ट्यादयः तदभिमानिनो विश्वाद्यश्च भासरेन्नित्यत उक्तं भ्रमभूतैः मिथ्याभूतैरपि तैरेव तुर्यं भगवतो निजं धाम च्छादितमि-

आत्मानं संवितत्य संहरतीत्युक्तं तत्र कदा केनात्मना कथं सृजतीत्यत्राह— त्रिभिरेवेति । त्रिभिर्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैः आदिमध्यनिधनाख्यैः सृष्टिस्थितिसंहारावस्थाख्यैः जाग्रदादीनाश्रित्य भ्रमभूतैर्विश्वादिभिः आत्मानं संवितत्य संहरति । तथा च श्रुतिः—“सर्वेशुह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोयमात्मा चतुष्पात् । जागरितस्थानो(१)बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्गः एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुरवैश्वानरः प्रथमः पादः ।

(१) स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञः । सप्त द्युलोकसूर्यवा-
य्वाकाशजलपृथिव्याहवनीया अङ्गानि यस्य सः । बुद्धिन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च दश, प्राणादयः पञ्च, मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमिति चत्वारः, संकलनया एकोनविंशतिः मुखान्यस्येति सः । स्थूलाञ्छब्दादीन् भुङ्क्ते स विश्व इत्यर्थः ।

ति । स्वमायाशक्त्यात्मीयं धाम तिरस्कृत्य जाग्रदाद्यवस्थाश्रयणेन वासुदेवो विश्वादिरूपी विश्वसृष्ट्यादिकं करोतीत्यर्थः । भ्रमभूतैरिति जाग्रदादीनां मिथ्याभूतत्वान्न वस्तुतस्तैस्तुर्यं तिरस्कृतं, राहुणेवादित्यः । तत्तिरस्कारो साधकाभावेन स्वासिद्धिप्रसङ्गादिति ।

तदुक्तं तत्त्वविद्धिः ! “अनेन च जगतास्य भगवतः प्रकाशात्मकं

(१) स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ।

(२) यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुप्तम् । सुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ।

(१) इन्द्रियापेक्षयाऽन्तःस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा स्वप्ने प्रज्ञा यस्य स अन्तः प्रज्ञः । विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला-
वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो भोगः । समानमन्यदिति ।

(२) सुप्तपदार्थमाह—यत्रेति । नहि सुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्न-
दर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते तदेतत्सुप्तं स्थानमस्येति सुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्र-
विभक्तं मनः स्पन्दित्रं द्वैतजातम् । तथारूपापरित्यागेन विवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमि
वाहः सप्रपञ्चमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्रन्मनः स्पन्दनानि प्रज्ञानानि
घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन इत्युच्यते । मनसो विषयवि-
षय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमयः आनन्दप्रायो नानन्द एव अनात्यन्ति-
कत्वात् । अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयते इत्यानन्दभुक् । बोधलक्षणं
चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । सुप्तोऽहि भूतपूर्वगत्या
प्राज्ञ उच्यते इति ।

रूपं न कदाचित् तिरोधीयते । एतत्प्रकाशनेन प्रतिष्ठां लब्ध्वा प्रकाश-
मानमिदं जगदात्मनः प्राणभूतं प्रकाशं कथं निरोद्धुं शक्नुयात् । कथं
च तन्निरुद्धं × × × न प्रकाशेते"ति ।

तत्र जाग्रत्प्रमात्मनोऽज्ञानोपहितस्यान्तर्बहिष्करणतद्विषयज्ञानक्रिया-
तत्फलव्यवहारेण प्रतिभाससमयः । जाग्रत्प्रपञ्चः सर्वप्रमातृसाधारणो-
भवति व्यवहारिकसत्ताकत्वात् । तद्द्रष्टात्मा विश्वसंज्ञो भवति ।

बहिष्करणतद्विषयज्ञानादीनि निद्रामुद्रां वहन्त्या स्वाविद्यैवान्तः-
करण उपसंहृत्य तद्वासनासहस्रवासितान्तःकरणतद्विषयज्ञानक्रिया
फलमात्राकारेणात्मनः प्रतिभाससमयः स्वप्नः । स्वप्नप्रपञ्चस्त्वे
कैकप्रमातृसाधारणो भवति प्रतीतिमात्रसत्ताकत्वाज्जाग्रत्कालीनरज्जु-
भुजङ्गादिवत् सुखादिवद(न्ति ? नितर) स्थत्वाच्च तद्द्रष्टात्मा तैजसः ।

अन्तःकरणतद्विषयज्ञानादिकमपि प्रौढया निद्रया त-
न्मूलाज्ञान उपसंहृत्य जाग्रत्स्वप्नभ्रमसंस्कारसद्भीचीनस्वाविद्यामात्र-
शेषविवर्तनेनात्मनोऽवस्थानसमयः सुषुप्तम् । सौषुप्तज्ञानं च साक्षिमा-
त्रसंवेद्यविग्रहत्वादान्तरीयत्वाच्चैकैकनिष्ठमेव न सर्वप्रमातृसाधारणम् ।
तद्द्रष्टात्मा प्राज्ञः ।

स्वाविद्यामपि स्वसंविदापास्य सदानन्दचिन्मात्राकारेणात्म-
नोऽवस्थानसमयस्तुर्यम् । तदप्यात्मानुभवरूपत्वात् सर्वान्तरत्वा-
च्चैकैकप्रमातृगतं भवेत् । तद्द्रष्टात्मा तुरीय उच्यते ॥ ३१ ॥

तदेवं वासुदेवः स्वयमेवात्ममाययात्मानमजानन्निवात्मनि कञ्चित्
कालमनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चात्मना तन्नियामकेश्वरात्मना च क्रीडति । स

एव पुनरात्मविद्ययात्माविद्यामपोह्यात्मानं पश्यतीत्याह—

मोहयतीवात्मानं

स्वमायया द्वैतरूपया देवः ।

(१) नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अ-
दृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शा-
न्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः' इति ॥ ३१ ॥

स एव वासुदेवः नियाम्यात्मना नियामकात्मना च क्रीडति पुनरात्मज्ञानेना-
विद्यां नाशयित्वात्मानं पश्यतीत्याह—मोहयतीवेति—

द्वैतशब्देन द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामितं ज्ञातं द्वैतं तस्य भावो द्वैतमिति व्युत्पत्त्या
नामरूपे उच्येते तथा च द्वैतं नामरूपे तदेव स्वरूपं यस्यास्तथा स्वमायया आ-
ध्यासिकसंबन्धेन नित्यसंबद्धत्वात्स्वभावभूतया ।

(१) नन्वात्मनश्चतुर्धात्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तः प्रज्ञा-
दिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादि निषेधो व्यर्थ इति चेन्न—सर्पादिविकल्प-
प्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतीतिवत्तदवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपादयितुमिष्ट-
त्वात् । नान्तः प्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः । न बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नो-
भयतः प्रज्ञमिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थानिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्ता-
वस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वनिषेधः । नाप्रज्ञमिति अचै-
तन्यप्रतिषेधः । अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मे-
न्द्रियैः । अलक्षणमननुमेयम् । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः ।
एकात्मप्रत्ययसारम्—जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्ममेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेना-
नुसरणीयम् । प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उक्तः ।

अत एव शान्तम् । शिवं यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते
इति श्रुत्यर्थः ।

उपलभते स्वयमेवं

गुहागतं पुरुषमात्मानम् ॥ ३२ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण देवः स्वप्रकाशचिदात्मा भगवान् द्वैतरूप-
या स्वमाययात्मानं स्वयं मोहयतीव स्वयमेव च पुनः गुहागतं
मायातिरस्कृतम् आत्मानं पुरुषं परमात्मानम् उपलभते ॥ ३२ ॥

वासुदेवः स्वमायया विश्वं सृजति पश्यति चेत्युक्तम् । तत्र कुत्र
सृजति पश्यति चेत्यत्राह—

ज्वलनाद् धूमोद्गतिभि-

र्विविधाकृतिरम्बरे यथा भाति ।

तथा च वक्ष्यति—तद्वत्स्वभावभूता मायैषा कीर्तिता विष्णोरिति ।
आत्मानमुपाध्यवच्छिन्नमात्मानं जीवादिकं मोहो मिथ्याज्ञानं तद्वन्त-
मिव करोतीत्यर्थः । वास्तवमोहाभावादिवेत्युक्तं तेनारोपित एव मोहः तेषां
स्वस्वरूपाज्ञानं च सूचितमित्यलम् ॥ ३२ ॥

स्थूणानिखननन्यायेन तदेव द्रढयति—ज्वलनादिति ।
ज्वलनाद्दग्धेर्धूमोद्गतिभिः अम्बरे विविधाकृतिः कृष्णत्वादिरूपा यथा
भाति तथा विष्णौ स्वमायया वासनारूपया द्वैतविस्तरा नामप्रपञ्चरूपा सृष्टिर्भा-
तीत्यर्थः । नैतावता विष्णोर्विकारित्वं सृष्टेः कल्पनिकत्वादिति भावः । अत्र
भातीत्युक्त्याऽनिर्वचनीयजगदुत्पत्तावस्वरसो दर्शितः । अत एव 'उत्पद्यते' इति
नोक्तम् । आकाशे जलेखावत् शिलायामङ्कुरवद् विविधाकृतेस्तत्र स्वरूपायोग्य-
त्वेमासंभवात् । अत एव "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" इत्यधिकरणे भाष्ये "प्रत्येत्येव हि
केवलं शुक्तिकां रजतमिति नतु तत्र रजतमस्तीति" इत्युक्तम् । न च तत्र दोषस्य

तद्वद् विष्णौ सृष्टिः

स्वमायया द्वैतविस्तरा भाति ॥ ३३ ॥

यथा ज्वलनाद् अग्नेः धूमोद्गतिभिः अम्बरे विविधाकृतिः
श्वेतत्वकृष्णत्वादिरूपा भाति, तद्वत् स्वमायया विष्णौ द्वैतविस्तरा
द्वैतविस्तररूपा सृष्टिः सृज्यत इति कार्यपरम्परा भाति । विश्वाश्रय-
त्वेऽपि तदसंस्पर्शेऽम्बरधूमदृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

स्यादेतत् जाग्रदादिद्रष्टात्मा परमेश्वर इति न युक्तं, तस्य सात्त्विक-
कत्वरजसत्वतामसत्वभेदात् परस्य मायोत्तीर्णत्वेन सात्त्विकत्वाद्यसम्भवा-
च्चेति । तत्राह—

शान्त इव मनसि शान्ते

हृष्टे हृष्ट इव मूढ इव मूढे ।

व्यवहारस्थो न पुनः

परमार्थत ईश्वरो भवति ॥ ३४ ॥

व्यवहारस्थो जीवभावं गत ईश्वरो मनसि शान्ते सात्त्विके
शान्तः सात्त्विक इव भवति हृष्टे राजसे हृष्टो राजस इव मूढे तामसे
मूढः तामसः इव न पुनः परमार्थतः, गुणानां दृश्यत्वेन द्वक्सम्बन्धास-
म्भवादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

रजतज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं मम तु रजतत्वमिति लाघवमिति वाच्यम् उत्पत्ति-
नाशकल्पनापेक्षया प्रमास्थले क्लृप्तस्य तस्यैव तथात्वौचित्यादिति ॥ ३३ ॥

कल्पनिकैरभिः परमेश्वरस्य न वास्तवः सम्बन्धो न वा तेन तस्य विकारि-

ननु सुखदुःखमोहानामनुभवितुरात्मनस्तैः कारणैर्गुणैः सम्बन्धेन भाव्यमित्यत्राह—

जलधरधूमोद्गतिभि-

र्मलिनीक्रियते यथा न गगनतलम् ।

तद्वत् प्रकृतिविकारै-

रपरामृष्टः परः पुरुषः ॥ ३५ ॥

यथा जलधरधूमोद्गतिभिः जलधरधूमयोरुद्गतिभिरुदयैः गगन-
तलं न मलिनीक्रियते असङ्गस्वभावत्वात् तद्वत् प्रकृतिविकारैः
सुखदुःखमौहैस्तत्र प्रतीयमानैरपि अपरामृष्टः पुरुषो जीवभावं गतः प-
रः परमात्मा, निरञ्जनत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एव चेत् क्षेत्रज्ञस्तर्ह्येकस्मिन्नज्ञेऽन्येऽप्यज्ञाः स्युः
एकस्मिन् दुःखिनि सर्वेऽपि दुःखिनः स्युरित्यत्राह—

एकस्मिन्नपि च घटे

धूमादिमलावृते शेषाः ।

न भवन्ति मलोपेता

यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥ ३६ ॥

त्वमित्याह—द्वाभ्याम्—शान्त इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ननु यदि सर्वशरीरेषु एक एव क्षेत्रज्ञस्तर्ह्येकस्मिन्दुः खिनि सर्वे दुःखिनः स्यु-
रित्यत्राह—एकस्मिन्नपि । घटे—घटाकाशे । क्वचित्तु 'एकस्मिन्घटगगने'

इहैकस्मिन् घटे घटाकाशे धूमादिमलावृतेऽपि शेषाश्च मलोपेता
न भवन्ति यद्वत् तद्वद् एकस्मिन् जीवेऽज्ञानाद्यावृत्तेऽप्यपरो जीवोऽ-
नावृतो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं जीवगतौ धर्माधर्मौ (व्यव) हरता गुरुणा परमात्मपि
वितत्य निरूपितः । अथ 'गुणपुरुषविभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ
न भवत' इति प्रश्नो दशभिः 'देहेन्द्रियेष्वि'त्यादिभिरार्याभिः परिह्रियते—

देहेन्द्रियेषु नियताः

कर्म गुणाः कुर्वते स्वभोगार्थम् ।

नाहं कर्त्ता न ममेति

जानतः कर्म नैव बध्नाति ॥ ३७ ॥

देहेन्द्रियेषु देहश्चेन्द्रियाणि च तेषु नियता व्याप्ता गुणाः कार्य-
करणसङ्घातात्मना परिणता प्रकृतिः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते, नाहं क-
र्त्ता ततो विलक्षणाकारत्वात्, न च मम तद्भोग्यफलं भवति इति जनतो
जानानान् कर्म नैव बध्नाति देहान्तरेण योजयति । येयमात्मनः का-
र्यकरणसङ्घातात्मिका जडा प्रकृतिस्तदनुप्रवेशाद्वा प्राप्तस्वातन्त्र्या, सैव
यत्किञ्चिदैहिकमासुत्रिकं वा फलमिच्छन्ती शुभमशुभं वा कर्म करो-

इति पाठः । शेषाः—अन्ये । एवं च एकस्मिन्नज्ञानावृत्तेऽपि नान्येऽज्ञानावृत्ता भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु बन्धनिवर्तकं तत्त्वज्ञानं किमित्याह—देहेन्द्रियेष्विति । देहेन्द्रियव्याप्ता
गुणाः स्वभोगार्थं कर्म कुर्वते नत्वहमिति न वा तत्कर्मफलं मम इति जानतः पृसः

ति । तेनेह परत्र वा तत्फलमपि सैवानुभवति । आत्मा तु तत्तादात्म्या-
ध्यासात् कर्तेव भोक्तेव च भासते 'ध्यायतीव लेलायतीव (वृ० ४-३-७)
इति श्रुतेः । अत एव जानतः पुंसो न कर्मतत्फलसम्बन्ध
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धस्य कर्मनिमित्तत्वेऽन्योन्याश्रयः देहे सति कर्म
तस्मिन् सति देह इति तत्राह—

अन्यशरीरेण कृतं

कर्म भवेद् येन देह उत्पन्नः ।

तदवश्यं भोक्तव्यं

॥ ३८ ॥ भोगादेव क्षयोऽस्य निर्दिष्टः ॥ ३८ ॥

येन देह उत्पन्नः तत् कर्म अन्यशरीरेण ततः प्राचीनेन कृतं
भवेत् । तदारम्भकं कर्म ततः प्राचीनेन देहेन एवं तत्तत् कर्मेति ना-
न्योन्याश्रयः । न चात्रानवस्थादोषः संसारस्यानादित्वेन मूलक्षयकरत्वा-
भावात् । तदुक्तं भट्टपादैः—

“मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणम्” इति ।

ननु प्राचीनदेहकृतस्य कर्मणः फलमनेन देहेन भुज्यते इति कुतो
निर्णीतमित्यत्राह—तत् शुभमशुभं वा कर्म अवश्यं भोक्तव्यं यतः

कर्मबन्धकं न भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु देहसम्बन्धो यदि कर्मनिमित्तस्तदा सति देहे कर्म कर्मणि च सति देह
इत्यन्योन्याश्रय इत्याह—अन्येति । अर्थ भावः संसारप्रवाहस्यानादित्वेन पूर्वश-

अस्य भोगादेव क्षयो निर्दिष्टः शास्त्रेषु—

नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।

अवश्यमनुभोक्तव्यं कृत कर्म शुभाशुभम् ॥

इति ॥ ३८ ॥

एवं चेद् विद्वद्भिरपि प्राचीनं कर्मोपभोक्तव्यमित्यनिर्मुक्तः । तत्राह—

प्राग्ज्ञानोत्पत्ति चित्तं

यत् कर्म ज्ञानशिखिशिखालीढम् ।

बीजमिव दहनदग्धं

जन्मसमर्थं न तद् भवति ॥ ३९ ॥

प्राग्ज्ञानोत्पत्ति ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं यत् कर्मचित्तम् अनुष्ठितं तद्
यतो ज्ञानशिखिशिखालीढं तन्मूलाज्ञानसंहारद्वारेण संहतम् अतो
जन्मसमर्थं पुनर्जन्मसम्पादने शक्तं न भवति दहनदग्धं बीजमिव
तदुक्तं भगवता—

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन” । (गी० ४-३७)

इति ॥ ३९ ॥

तथापि ज्ञानोदयादूर्ध्वमादेहपातं क्रियमाणं कर्म विदुषो देहा-

शरीरे कृतं कर्म देहान्तरे भुज्यते तस्मिंश्च कृतं देहान्तरे इति नान्योन्याश्रय इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं तर्हि ज्ञानिभिरपि देहान्तरे कर्म भोक्तव्यं स्यान्नेत्याह—प्रागिति ।
ज्ञानाग्निदग्धं कर्म देहान्तरोत्पादनसमर्थं न भवतीति भावः ॥ ३९ ॥

न्तरमुत्पादयतीत्यत्राह—

ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं

क्रियमाणं कर्म यत् तदपि नाम ।

न श्लिष्यति कर्त्तारं

पुष्करपत्रं यथा वारि ॥ ४० ॥

यद् ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वम् आदेहपातं क्रियमाणं कर्म तदपि कर्त्तारं न श्लिष्यति न स्पृशति, यथा पुष्करपत्रं पद्मपत्रं तत्स्थं वारि न श्लिष्यति तथेत्यर्थः । श्रुतिश्च “यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” (छा० ४-१४-३) इति । संसार दुःखजनकत्वाविशेषाच्छ्रुतौ पापशब्देन शुभाशुभं कर्म गृहीतम् ॥४०॥

कुतो न श्लिष्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह—

वाग्देहमानसैरिह

कर्मचयः क्रियत इति बुधाः प्राहुः ।

एकोऽपि नाहमेषां

कर्त्ता तत्कर्मणां नस्मि ॥ ४१ ॥

एवं ज्ञानोत्पत्तेरूर्ध्वं क्रियमाणमपि कर्म न देहान्तरसम्बन्धापादकमित्याह—
ज्ञानेति । कर्तृत्वाभिमानशून्यस्य पुंसस्तदानीमुत्पन्नकर्मणा सम्बन्धासम्भव इह मूलम् । ‘नाभुक्तं क्षीयत’ इति वचनं तु प्रारब्धकर्माभिप्रायं द्रष्टव्यं तस्य भोगेनैव नाशादिति ॥ ४० ॥

कुतो न कर्म श्लिष्यति कर्तृत्वाभिमानाभावादित्याह—वाग्देहेत्यादि श्लोक-

कर्मफलबीजनाशा-

ज्जन्मविनाशो न चात्र सन्देहः ॥

बुद्ध्वैवमपगततमाः

सवितेवाभाति भारूपः ॥ ४२ ॥

इह देहिषु मध्ये बुधा वाग्देहमानसैः कर्मचयः क्रियत इति प्राहुः । न च अहम् एषां मध्य एकः तत्कर्मणां कर्त्तापि नास्मि । कर्मफलबीजनाशात् कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वं तस्य नाशादभावाद् जन्मविनाशः पुनर्जन्माभावः । अत्र च न सन्देहः । एवं बुद्ध्वा सवितेवापगतमा अपगतमोहः पुमान् भारूपो नित्योदितानस्तमित-प्रकाशात्मा आभाति सर्वोपरिष्ठात् प्रकाशते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

किं ज्ञानोदयसमकालमेव कर्माणि नश्यन्ति किं वा कालान्तर इति तदैवेत्याह—

यद्गदिषीकातूलं

पवनोद्धूतं हि दश दिशो याति ॥

ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्

तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ॥ ४३ ॥

द्वयेन । कर्मफलस्य बीजं कर्तृत्वाभिमानस्तस्य नाशात्पुनर्जन्म न भवति । अत्र संदेहो नास्ति । स्वस्वरूपं बुद्धा प्रकाशरूपः सविता इव पुनराभातीत्यर्थः ॥४१॥४२॥

इषीका काशस्तस्यां परिणतायां स्थितं तूलम् इषीकातूलम् ।
तत् पवनोद्धृतं दश दिशो याति यद्वत् तथा तत्त्वविदः कर्मा-
णि तत्त्वज्ञानादेव ब्रह्मणि यान्ति लीयन्ते ॥ ४३ ॥

किं तर्हि विदुषो देहः सद्यः पतति किं वा कालान्तरे । आद्ये
पक्षे तत्त्वज्ञस्य गुरोरभावाद् ब्रह्मविद्या सम्प्रदायविच्छेदः । द्वितीये विदुषो-
ऽपि देहाभिमानादनर्थप्राप्तिरित्याशङ्कायां प्रारब्धकर्मवशात् कञ्चित् कालं
तद्देहस्तिष्ठति तदारम्भकस्य कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनाविघ्नत्वात् तद्विनाश
उपजीव्यविरोधप्रसङ्गान्मुक्तेषुवत् प्रारब्धफलस्य कर्मणः फलभोगेन
विना क्षयायोगाच्च । तथापि नास्य प्राग्वद् देहाद्यात्मभ्रान्तिः स्याद्
ब्रह्मभावं गतत्वादित्याह—

क्षीरादुद्धृतमाज्यं

क्षिप्तं यद्वन्न पूर्ववत् तस्मिन् ।

प्रकृतिगुणेभ्यस्तद्वत्

पृथक्कृतश्चेतनो नात्मा ॥ ४४ ॥

क्षीरादुद्धृतमाज्यं तस्मिन् पुनः क्षिप्तं पूर्ववत् क्षीरवत् न
भवति यद्वत् तद्वत् प्रकृतिगुणेभ्यः प्रकृतेर्गुणेभ्यः कायेभ्यो देहा-
दिभ्यः पृथक्कृतः श्रुतियुक्तिभ्यामन्यत्वेन निश्चितः चेतनो जीव आ-
त्मा परमात्मा सन् पुनः प्रकृतिगुणेषु कर्मशेषास्तिथतोऽपि पूर्ववन्न भव-
ति, देहाद्यात्मभ्रान्ति न यातीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

परमात्मभावं गतश्चेतनः कथं भवतीत्यत्राह—

गुणमयमायागहनं

निर्धूय यथा तमः सहस्रांशुः ।

बाह्याभ्यन्तरचारी

सैन्धवघनवद् भवेत् पुरुषः ॥ ४५ ॥

यथा सहस्रांशुः सूर्यः तमो निर्धूनोति, तथा पुरुषो विद्वान्
गुणमयमायागहनं कार्यकरणसङ्घातरूपं मायासंज्ञं तमो निर्धूय निःशेषं
संहृत्यानात्मत्वेन परित्यज्य बाह्याभ्यन्तरचारी देहाद्यवच्छिन्नत्वेऽपि
तदनवच्छिन्नत्वेन वर्तमानः सैन्धवघनवत् चिदेकरस एव भवेत् ।
अन्तर्बहिश्च लवणमेव हि तत् । एवमात्मापि अन्तर्बहिश्च चिदेकरस
एवावतिष्ठत इत्यर्थः । श्रुतिश्च—“तद्यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः
कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एव” (बृ० ४—५—१३) इति ॥ ४५ ॥

यद्यात्मा मायातत्कार्येभ्योऽन्यः, तर्हि तेषां ततः पृथक्सत्त्वादद्विती-
त्वहानिरित्यत्राह—

यद्वद्वेहोऽवयवा

मृदेव तस्या विकारजातानि ।

यद्यात्मा मायातत्कार्येभ्यश्चान्यस्तदा तस्याद्वितीयताहानिरित्याह—यद्वदिति ।
अवयवातिरिक्तोऽवयवी यथाऽसन् । मृद्विकाराश्च यथाऽसन्तो भ्रान्ति । द्वाभ्यांप्रका-

तद्वत् स्थावरजङ्गम-

मद्वैतं द्वैतवद् भाति ॥ ४६ ॥

यद्वद् अवयवाः शिरःपाणिपादादयो देह एव, न ततः पृथक्-
सन्ति, तथापि देहः तेभ्योऽन्यः, अन्यथा तस्यावयवित्वायोगात् ।
यद्वच्च मृदेव तस्या विकारजातानि घटशरावमृदङ्गादीनि, न ततोऽ-
न्यानि, तथापि तेभ्यो मृदन्यैव, नो चेत् कारणत्वानुपपत्तेः । तद्वत्
स्थावरं जङ्गमं च जगद् अद्वैतं सदानन्दचिदेकरसं ब्रह्मैव सद् द्वैतवत्
ततोऽन्यदेव भाति अन्यत्वेन भासत एव केवलम्, वस्तुतस्तु तदेव ।
तथापि जगतोऽन्यदेव तद्, अन्यथा मूलकारणत्वानुपपत्तेः । श्रुतिश्च—

विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् ।

विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् ॥

(महानारायण ११—१)

इति । तेन नाद्वितीयताहानिशङ्कापीत्यर्थः । 'कोशकार इव क-
र्मगुणजालबद्धो यः संसरति स जीवः क' इति यस्त्वं पदार्थविषयप्रश्नः,
यश्च 'प्रकृतिं पुरुषं च मे ब्रूहि' इति तत्पदार्थविषयः, यश्च 'गुणपुरुष-
विभागज्ञे धर्माधर्मौ कथं बन्धकौ न भवत' इति फलविषयः एव मे
(षामे) कचत्वारिंशदार्या भवन्ति ॥ ४६ ॥

राभ्यामितं ज्ञातं द्वैतं तस्य भावो द्वैतं नामरूपे तद्रहितं अद्वैतम् द्वैतवद् नामरूपवत्त्व-
मसदेव भातीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'वाचारम्भगं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' इति ॥ ४६ ॥

'यद्वद् दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्वेषु । तद्वत्सकलो-
पाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा' इति यत् पूर्वमुक्तं तदेवानुवदन् वा-
क्यार्थसंभूतं जीवपरैक्यं तावदाह—

एकस्मात् क्षेत्रज्ञाद्

बह्व्यः क्षेत्रज्ञजातयो जाताः ।

लोहगतादिव दहनात्

समन्ततो विष्फुलिङ्गगणाः ॥ ४७ ॥

लोहगताद् दहनात् समन्ततो विष्फुलिङ्गगणा इवैकस्मात्
क्षेत्रज्ञाद् बहवः सुरनरपशुपक्षिजलजन्तुसरीसृपस्थावरभेदेन तत्राप्ये-
कैकत्र बहुधा भेदेन चतुरशीतिलक्षसङ्ख्या क्षेत्रज्ञजातयो जाताः । थ-
थोक्तं श्रुत्या 'यथाग्नेर्विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति एवमेव तस्मादात्मन एत
आत्मानो व्युच्चरन्ति (वृ० २—१—२०) इति क्षेत्रज्ञजातिभेदाश्च
सङ्घिरूपदिश्यन्ते—

त्रिदशा मनुजाश्चैव जलजा विहगा मृगाः।

सरासृपाः स्थावराश्च ससैते जन्महेतवः ॥

त्रिदशा षोडशलक्षाणि नव लक्षणाणि मानुषाः ।

"यद्वद् दिनकर एक" इत्यार्यया प्रतिपदितं 'तत्त्वमसि' इत्यादि श्रुतिसिद्धं जी-
वपरैक्यं तावदाह—एकस्मादिति । ननु 'क्षेत्रज्ञजातयो जाता' इत्यनुपपन्नं—

जीवेशौ च विशुद्धा चिद्विभागश्च तयोर्द्वयोः ।

अविद्या तच्चितोर्योगः पडस्माकमनादयः ॥

दशभिर्दशभिश्चैव जलजा विहगा मृगाः

सरासृपा एकादशाष्टादश स्थावरा स्मृताः ।

इति सर्वक्षेत्रेष्ववस्थिता ये क्षेत्रज्ञाः त एकः परमात्मापरपर्यायः
प्रधानः क्षेत्रज्ञ एवेति जीवपरैक्यलक्षणो वाक्यार्थोऽनेन श्लोकेन च
दर्शितः ॥ ४७ ॥

एवं चेत् कुत एषां बन्धः कुतो वा तन्निवृत्तिरित्यत्राह—

ते गुणसङ्गमदोषाद्

बद्धा इव धान्यजातयः स्वतुषैः ।

जन्म लभन्ते तावद्

यावन्न ज्ञानवह्निना दग्धाः ॥ ४८ ॥

तन्त्रेण वावृत्त्या वात्रेवशब्द उभयत्र सम्बध्यते । क्षेत्रज्ञाः स्वतो
मुक्ता अपि गुणसङ्गमदोषात् गुणाः क्षेत्राणि तैः सङ्गमाद् बद्धा
इव न परमार्थतो बद्धाः औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यादिवत् पारमार्थि-
कत्वानुपपत्तेः “विमुक्तश्च विमुच्यते” (कठ० २—५—१) इतिश्रु
तेश्च । धान्यजातयः स्वतुषैरिव बन्धहेतोः क्षेत्रस्य स्वोद्भवत्वे तत्त्व-
तस्तदसंपृष्टत्वे तत्त्वविचारेण (परं) हर्तुं शक्यत्वेऽनकत्वे च दृष्टा-

इत्यभियुक्तोक्तेः क्षेत्रज्ञानां जीवानामनादित्वादिति चेन्न जीवानामुपाधिवैशि-
ष्ट्येन प्रकृते जन्यत्वोक्तेरदोषात् । क्षेत्रोत्पत्तिरेव च क्षेत्रज्ञानामुत्पत्तिरिति तदाशयः ।
एवमेव स्मृतावपि ‘प्रधानपुंसोरजयोः कारणं कार्यभूतयोरित्युक्तं संगच्छते । जीवानां
नित्यत्वोक्तिस्तु विशेष्यांशमादायेति निवेदितमधस्तात् ॥ ४७ ॥

न्तः । एवञ्च यावद् ज्ञानाग्निना जीवेश्वरैक्यसाक्षाज्ज्ञानाग्निना नेद्धाः
संहतक्षेत्राभिमानाः तावद् जन्म लभन्ते धान्यजातयोऽपि यावद्बद्धिदाहं
पुनर्जन्म लभन्ते ॥ ४८ ॥

ननु ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तत् कथं बन्धस्यानेन निवृत्ति-
रित्याशङ्क्य तस्याज्ञानमयत्वमाह—

त्रिगुणा चैतन्यात्मनि

सर्वगतेऽवस्थितेऽखिलाधारे ।

कुरुते सृष्टिमविद्या

सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥ ४९ ॥

त्रिगुणाः त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः अवयवा यस्याः सा
अविद्या चैतन्यात्मनि बोधस्वरूप आत्मनि सर्वत्र सर्वदा सृष्टिं सृज्यते
इति सृष्टिं क्षेत्रलक्षणानि कार्याणि कुरुते । इहाविद्याया भगवतः
स्वरूपाच्छादनशक्तिस्तमः, रूपान्तरसम्पादनशक्ती रजः, तत्प्रकाशनशक्तिः
सत्त्वमिति भेदः । यथाहुः—

“सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ।”

इति ।

ननु ‘सत्यं भावं न वित्तिर्व्यपनुदति यतः कर्मनाशयो घटादिर्मिथ्याभूतं च कर्म क्ष-
पयति न तथा वित्तिघातयं यतस्तत्’ इति नयेनाज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मिथ्याभूते वस्तु-
न्येवावगमात् सत्यस्य बन्धस्य कथं ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्याशङ्कामुन्मूलयितुं बन्धस्या-
विद्यकत्वमुपपादयति—त्रिगुणोति । अविद्यायाश्च आध्यासिकसम्बन्धेन परमात्मै-

किं देहादिपरिच्छिन्न आत्मनि सृजति नेत्याह—सर्वगत इति । देहादेरनुत्पन्नत्वात् तदनवच्छिन्न इत्यर्थः । तथापि किं क्षणिकविज्ञानसन्तानरूपेनेत्याह—अवस्थित इति । स्थिरस्वभाव इत्यर्थः । आत्मनः क्षणिकविज्ञानरूपत्वे पूर्वानुभूतार्थस्मरणानुपत्तेः स्थिरत्वमास्थेयमित्याशयः । श्रुतिश्च “आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य” इति । तत्रैव सृजतीत्यत्र हेतुः—अखिलाधार इति । अखिलस्याधारे द्रष्टरीत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

“यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत” ॥ (गी १३-३३)

इति ।

ननु प्रकाशात्मनि भगवति कथमप्रकाशात्मिकाविद्या सम्भवतीत्यत-
उक्तं तयात्मा न स्पृश्यत इति । यथा राहुः सवितरि प्रकाशमानो
ऽपि तं न स्पृशति तथाविद्यात्मनि प्रकाशमानापि तं न स्पृशती-
त्यर्थः । तदुक्तं बृहद्वातिके—

“अविद्यास्येत्यविद्यायामेवासित्वा प्रकल्पते ।

ब्रह्मद्वारा त्वाविद्येयं न कथञ्चन युज्यते ॥

इति ॥ ४९ ॥

अविद्यया न स्पृश्यते चेत् कथं सकार्यायास्तस्यास्तस्मिन् प्रतीति-
रित्याशङ्क्योक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—

रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः

प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।

जगदुत्पत्तिविनाशौ

न च कारणमस्ति तद्वदिह ॥ ५० ॥

यथा रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः तस्य प्रभवविनाशौ च न स्तः,
तद्वदिह आत्मनि जगदुत्पत्तिविनाशौ न स्तः न च तत्कारणमस्ति ।
अयमर्थः—यथा रज्जुव्यतिरेकेण तत्र सर्पस्य तत्कारणस्य चाभावेऽपि
सर्पभ्रान्तिः एवमात्मव्यतिरेकेण जगतस्तत्कारणस्य चाभावेऽपि तस्मिन्
जगद्भ्रान्तिरिति ॥ ५० ॥

ततः फलितमर्थमाह—

जन्मविनाशनगमना-

गममलसम्बन्धवर्जितो नित्यं ।

वाश्रयः शाङ्करमतानुयायिनोऽतिरिक्ताविद्याया इव । भ्रमाधिष्ठानत्वमेव तद्विशेष्य-
त्वरूपविवर्तोपादानत्वमिति बोध्यम् । अविद्या च सूक्ष्मा संस्काररूपा मायारूप
स्थूलाविद्यायाः कारणमिति निष्कर्षः ॥ ४९ ॥

रज्ज्वामिति । रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः भुजङ्गारम्भकपरमाणुर्नास्ति न च तत्र
भुजङ्गस्य उत्पत्तिविनाशो वा भवतीति तथापि सर्पभानं भवति तद्वत् ब्रह्मणि
जगतोऽपि उत्पत्त्याद्यभावेऽपि भानं बोध्यमित्यर्थः । अनेनानिर्वचनीयसर्पोत्पत्ति-
वादः स्फुटं निरस्तः सामान्यत उत्पत्तेर्निषेधश्रवणात् ॥ ५० ॥

आकाश इव घटादिषु

सर्वात्मा सर्वदोषेतः ॥ ५१ ॥

सर्वात्मा सर्वेषामात्मा नित्यं जन्मविनाशनगमनागममलसम्बन्धवर्जितः जन्मविनाशौ गमनागमौ मलानि चाविद्यादीनि तैः सम्बन्धेन वर्जितो हीनः तथापि घटादिषु आकाश इव सर्वदा सर्वत्र उपेतो व्याप्त इति ॥ ५१ ॥

तर्हि बन्धमोक्षार्थः प्रयाशोऽनर्थक इत्यत्राह—

कर्मशुभाशुभफलसुख-

दुःखैर्योगो भवत्युपाधीनाम् ।

तत्संसर्गाद् बन्ध-

स्तस्करसङ्गादतस्करवत् ॥ ५२ ॥

यदुपाधीनां कर्म, यश्च शुभाशुभजनितैः सुखदुःखैः सम्बन्धः तत् कर्म सम्बन्धश्च तत्संसर्गाद् उपाधिभिः सह तादात्म्याध्यासादात्मनो भवति, तस्करसङ्गादतस्करवद् यथा अतस्करस्य तस्करसङ्गाच्चौर्यं बन्धश्च भवेत् तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उपाधीनेवाविष्कुर्वन्नुक्तमर्थं विशदयति—

देहगुणकरणगोचर-

सङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भावः ।

तावन्मायापाशैः

संसारे बद्ध इव भाति ॥ ५३ ॥

देहशब्देन तदात्मना परिणतान्यव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतान्युच्यन्ते गुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नादयः, करणानीन्द्रियाणि गोचरा ज्ञेयाः कार्याश्च शब्दादयो विषयाः, तैः सङ्गात् पुरुषस्य यावदिह भाव आत्मत्वाभिमानः तावन्मायापाशैः संसारे गर्भाधिवासादिदुःखे बद्ध इव रुद्ध इव भाति । 'देहगुणकरणगोचरे'ति क्षेत्रस्वरूपमुक्तम् ।

यथाह भगवान्—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ (गी० १३-५-६)

इति ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तम् (क० १-३-१०-११)

इति श्रुत्या चैतदेव गृहीतम् ॥ ५३ ॥

बन्धस्वरूपमाह—

मातृपितृपुत्रबान्धव-

धनभोगविभागसम्मूढः ।

जन्मजरामरणमये

चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥ ५४ ॥

जन्तुः जीवो जन्मजरामरणमये संसारे चक्रे इव कुलालचक्रे तस्थः पिपीलिकादिरिव भ्राम्यते भ्राम्यति । कथम्भूतः मातृपितृपुत्र-बान्धवधनभोगविभागसम्मूढः माता च पिता च पुत्रश्च बान्धवा-श्च धनञ्च भुज्यन्ते इति भोगाश्चन्दनवनितादयश्च तेषां विभागः पृथक् पृथक् गवभासः 'ममेयं माता' 'अयं मे पिता' 'अयं पुत्र' 'इमे बान्धवा' 'इदं धनम्' 'इमे भोगा' इत्यादिरूपः तेन सम्मूढो भ्रान्तः ॥ ५४ ॥

कुतो हेतुर्भ्राम्यतीति कर्मवशादित्याह—

लोकव्यवहारकृतां

य इहाविद्यामुपासते मूढाः ।

ते जनममरणधर्माणो-

ऽन्धं तम एत्य खिद्यन्ते ॥ ५५ ॥

लोक्यत इति लोकः कार्यकरणसंघातः तत्रस्थो व्यवहार आत्म-त्वाभिमानः तेन कृत्याम् अविद्याम् कर्म य उपासते कुर्वन्ति ते मूढाः पुनरपि अन्धं तमः अविद्यामयं देहान्तरमभ्येत्य जननमरणधर्माणो जननमरणादिधर्माश्रयाः खिद्यन्ते दुःखमनुभवन्ति । श्रुतिश्चः । “अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत” (वृ० ४-४-१०) इति ॥ ५५ ॥

कुतः सम्भूतेयमप्रकाशात्मिका माया प्रकाशात्मनि भगवतीति

स्वस्मादेवेत्याह—

हिमफेनबुद्बुदा इव

जलस्य धूमो यथा वह्नेः ।

तद्वत् स्वभावभूता

मायैषा कीर्तिता विष्णोः ॥ ५६ ॥

एषा संसारहेतुः माया विष्णोः सर्वात्मनः स्वभावभूता स्वो-ऽसाधारणो भावः सत्ता स्वभावः तस्मात् सम्भूता निसर्गसिद्धा सद्भिः कीर्तिता “मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्या-हमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार” इति । जलस्य हिमफेनबुद्बुदा इव यथा वह्नेः धूमः तद्वच्च । निर्मलद्र-वात्मकाज्जलात् कठिनं श्वेतवर्णं च हिमादि यथोत्पद्यते यथा च प्रका-शवपुषो वह्नेरप्रकाशरूपो धूमः तथा प्रकाशात्मनः परमेश्वरादप्रकाश रूपिणी मायोदेति । नो खलु निवर्त्येन तमसा विना प्रकाशस्य प्रकाशता सिध्यतीति ।

यद्वा स्वमायाशक्तिमवलम्ब्य परमेश्वरो महदादिक्रमेणाण्डं तदन्तश्चतुर्दशभुवनानि, तत्र चराचरशरीराणि, च सृष्ट्वा तत्र तत्रान्तर्यामि-त्वेन जीवत्वेन च प्रविश्य विश्वनियमनं स्वनियमानतिक्रमेण सुखदुःखा ऽनुभवञ्च किमुद्दिश्य करोतीत्यत्राह—हिमेति । यथा जलाद्धिमफेनाद-

नन्वप्रकाशात्मिकेयं माया प्रकाशस्वरूपे ब्रह्मणि कथं संभवतीत्याह—हिमे-ति । जलादेः फेनजनकत्वस्वभाववत् विष्णोः स्वभावभूता तज्जननस्वभावत्वात्तस्य ।

स्तथा परिणमनस्वभावत्वादेव जायन्ते न प्रयोजनविशेषान्निमित्ताद् यथा च वह्नेर्धूमः, तथा कार्यकारणात्मिका माया परमेश्वरात् स्वत एवा-
विर्भवति, न किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य, तस्याप्तकामत्वेन कस्मिंश्चिदिच्छास-
म्भवादित्यर्थः । श्रुतिश्च—

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ।

देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ (गौ०का०१-९)

इति अस्मिन् पक्षे मायाशब्देन तन्मयी विश्वसृष्ट्यादिका विभोः
प्रवृत्तिर्गृह्यते ॥ ५६ ॥

एवं बन्धस्याविद्यकत्वेन विद्यापोद्यत्वं साधितम्, अथ विद्योदयोपायं
तस्याः स्वरूपम्, तत्फलभूताया जीवन्मुक्तेः स्वरूपञ्च क्रमेणैकोनविंश-
त्यार्याभिरुपदिश्यते । तत्रोपायं तावदाह—

एवं द्वैतविकल्पां

भ्रमस्वरूपां विमोहनीं मायाम् ।

उत्सृज्य सकलनिष्कल-

मद्वैतं भावयेद् ब्रह्म ॥ ५७ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण द्वैतविकल्पां द्वैतं विकल्पयति भासयतीति
द्वैतविकल्पां ताम् अद्वैते द्वैतत्वस्यासम्भावितत्वाद् भ्रमस्वरूपाम्

मायाया विष्णौ वास्तवसम्बन्धाभावेऽपि आध्यात्मिकसम्बन्धेन तस्या विष्णौ नित्य-
सम्बद्धत्वात्तत्स्वभावत्वारोप इति ध्येयम् ॥ ५६ ॥

विद्योदयोपायमाह—एवमिति । द्वैतं नामरूपात्मकं विकल्पभिदास्तद्विषयको
यो भ्रमः तज्जनिकां जीवानां विमोहिनीमसदर्थप्रकाशिकां तथाच भ्रमविषयद्वैतवि-

अथापि विमोहनीं संसारभयजनयित्रीम् । मायां देहाद्यात्मबुद्धिम् उ-
त्सृज्य सकलनिष्कलं सकलमथापि निष्कलं च नामरूपप्रपञ्चात्मना
मायया भासमानत्वेऽपि सदानन्दचिदाकारेणैवावस्थितत्वाद्, यथा सर्पद-
ण्डाद्यात्मनाविद्यया भासमानत्वेऽपि रज्जुः स्वेन रज्ज्वात्मनैव वर्तते ।
तद्वत्—एवम्भूतत्वाद् अद्वैतं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं च ब्रह्म
भावयेद् आत्मतयोपासीत ॥ ५७ ॥

तत्फलमाह—

यद्वत् सलिले सलिलं

क्षीरे क्षीरं समीरणे वायुः ।

तद्वद् ब्रह्मणि विमले

भावनया तन्मयत्वमुपयाति ॥ ५८ ॥

यद्वत् सलिले महति क्षिप्तं कलशादिगतं सलिलं तन्मयं भवति,
यद्वच्च प्रभूते क्षीरे क्षिप्तमल्पं क्षीरं तन्मयं भवति, यद्वच्च समीरणे बाह्ये
प्रविष्टश्चामरादिसम्भूतो वायुः तन्मयो भवति, तद्वद् विमले निष्प्रप-
ञ्चे ब्रह्मणि भावनया आत्मतयोपास्त्या तन्मयत्वं पुमान् उपयाति ॥५८॥

ततः किमित्यत आह—

इत्थं द्वैतसमूहे

भावनया ब्रह्मभूयमुपयाते ।

कल्पस्वरूपां तत्कारणवासनारूपां चोत्सृज्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुतिबला-
त्सकलं दृश्यं निष्कलमद्वैतं ब्रह्मैव इति आदरनैरन्तर्याम्यां भावयेत् । सकलेति अनु-
स्वारलोप आर्षः ॥ ७६ ॥

को मोहः कः शोकः

सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥ ५९ ॥

इत्थं भावनया द्वैतसमूहे ब्रह्मभूयम् अद्वितीयब्रह्ममयत्वम् उप-
याते द्वैतभ्रमप्रवाहे नष्टे सति सर्वम् ब्रह्मावलोकयतो ब्रह्मणोऽन्यत्
किमप्यश्यतो विशेषः को मोहः देहाद्यात्मभ्रमः, कश्च शोकः न
कोऽपि । यथोक्तं श्रुत्या 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वनुमपश्यतः'
(ई० ७) इति ॥ ५९ ॥

नत्वात्माभिव्यक्तिनिमित्तस्य बुद्ध्यादेर्विलये कथमसौ प्रकाशेते
त्यत्राह—

विगतोपाधिः स्फटिकः

स्वप्रभया भाति निर्मलो यद्वत् ।

चिद्दीपः स्वप्रभया

तथा विभातीह निरुपाधिः ॥ ६० ॥

यद्वनिर्मलः स्वच्छः स्फटिको विगतोपाधिः विगतसमुद्गाद्युपा-
धिः स्वप्रभया स्वया प्रभया सितभास्वराकारेण भाति स्फुरति तथा
चिद्दीपोऽपि निरुपाधिः स्वप्रभया स्वरूपसम्बिदा विभाति ।

एतदुक्तम्भवति—यथोपाधिमन्तरेणापि स्फटिकमणिर्भासते भास-

ननु बुद्ध्यादेर्विलये कथमसौ भासेदित्याह—विगतेति । 'यस्य भासा सर्वमिदं
विभाति' इति- 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति श्रुत्या च ब्रह्मणः स्वप्रकाश-
त्वात् सर्वावभासकत्वाच्च न तत्प्रकाशाय बुद्ध्यादेरपेक्षेति भावः ॥ ६० ॥

नस्वभावत्वाद् एवं बुद्ध्याद्युपाधिमन्तरेणाप्यात्मा भासेत स्वप्रकाश
कारित्वादिति ॥ ६० ॥

आत्मन उपाधिवशाद् भानमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु क्वचि-
दपि नास्यान्यतो भानम् अपि तु स्वत एव निरञ्जनत्वेनान्यसम्बन्धास-
म्भवाद् व्यासत्वेनैकत्रावस्थानासम्भवाच्चिदेकरसत्वाच्चेत्याह—

गुणगणकरणशरीर-

प्राणैस्तन्मात्रजातिसुखदुःखैः ।

अपरामृष्टो व्यापी

चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥ ६१ ॥

अयम् आत्मा सदागुणकरणगणशरीरप्राणैः गुणाः सत्त्वादयः,
करणगण इन्द्रियगणः, शरीरं पिण्डं, प्राणोऽन्तर्वायुः, तैः । तन्मात्रजा-
तिसुखदुःखैः तन्मात्राणि शब्दादीनि, जातयो मनुष्यत्वाद्याः, सुखं शुभ
कर्मफलं, दुःखं अशुभकर्मफलं, तैश्च अपरामृष्टः । अभिव्यापीत्युक्तलक्ष-
णस्याप्याकाशस्य मनोगम्यत्वमित्यत उक्तम् चिद्रूप इति ॥ ६१ ॥

देहसम्बन्धाभावान्नास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वमपीत्याह—

द्रष्टा श्रोता घ्राता

स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च ।

क्लेशकर्मत्रिपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर इति योगसूत्रे लक्षितं ब्रह्म स्मा-
रयन् तद्रूपतां जीवस्याह—गुरोति । स्पष्टोर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वस्य दर्शनादिक्रियया विकारित्वात्कथं विमलत्वमित्यत आह—द्रष्टेति ।

देही देहेन्द्रियधी-

विवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥ ६२ ॥

असौ आत्मा देही देहसम्बन्धं प्राप्तो द्रष्टा श्रोता घ्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता च भवति । अतो देहेन्द्रियधीविवर्जितः सन् न कर्ता दर्शनादिक्रियां प्रति कर्ता न स्यात् । ग्रहीता मन्तेति मनोव्यापारोक्तिः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् एवं रसयितापि । स्पष्टेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।’ (श्वे० ३-१९) इति ॥ ६२ ॥

मायामुत्सृज्य ब्रह्म भावयेदित्युक्तम् । तत्केन प्रकारेणेत्यपेक्षां प्रति-
क्षिपति—

एको नैकत्रावस्थि-

तोऽहमैश्वर्ययोगतो व्याप्तः ।

आकाशवदखिलमिदं

न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥ ६३ ॥

आत्मैवेदं सर्वं

निष्कलसकलं यदैव भावयति ।

असौ आत्मा देही देह सम्बन्धं प्राप्तः द्रष्टृत्व श्रोतृत्वादिकं भजते देहादिविवर्जितस्तु कथं द्रष्टृत्वादिधर्मानाश्रयेत्यर्थः । स्पर्शयितेति स्वार्थे णिच् स्पष्टेत्यर्थः । एवं रसयितेत्यत्रापि रसग्रहीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मोहगहनाद्वियुक्त-

स्तदैव परमेश्वरीभूतः ॥ ६४ ॥

इदं दृश्यजातं सर्वम् आत्मैव तत्सतास्फूर्तिव्यतिरिक्तसत्तास्फूर्ति-
रहितत्वाद्—

‘यदिदं दृश्यते किञ्चिदर्शनात्तन्न भिद्यते ।

दर्शनं द्रष्टृतो नान्यद्ब्रह्मैव हि ततो जगद् ॥

इति स्मरणाद्, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ । (छा० ७-२५-२) इति श्रुतेश्च । अतः अहमैवैश्वर्ययोगतोऽस्मात् सर्वात्मत्वविभूतिमत्त्वाद् एकोऽद्वितीयः परमस्वतन्त्रो वा । नैकत्र देशे काले वस्तुनि वा अवस्थितः, किन्तु व्याप्तः । किं व्याप्नोति, अखिलमिदं द्वैतजातं सर्वस्मिन् देशे काले वस्तुनि चावस्थितः आकाशवत् । तस्य वाय्वाद्यात्मताभावाद् वस्तुपरिच्छेदेऽपि कालदेशपरिच्छेदो व्यवहारावस्थायां नास्तीति दृष्टान्तता । न खल्वपमेयोपमानयोः सर्वात्मना सादृश्याभिच्छन्ति सन्तः । अत्र अस्मिन्नर्थे कश्चिदपि सन्देहो नास्ति इत्येवं निष्कलसकलं निष्प्रपञ्चत्वेऽपि सप्रपञ्चं ब्रह्म यदा भावयति स्वात्मतयोपास्ते, तदा तस्मिन्नेव काले मोहगहनाद् अविद्याबन्धाद् विमुक्तः परमेश्वरीभूतः परमेश्वरस्वात्मसाक्षाद्बोधं गतः ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ (मु० ३-२-९) इति श्रुतेः । ‘तदैवेति’ ब्रह्मोपासनस्य तत्साक्षाद्बोधजनने न जन्मान्तरापेक्षेति सूचितम् ।

स्यादेतत् । ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ इत्ययुक्तं, तत्र वादिनां बहुधा वि-
प्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—

केचित् पृथिव्यादिभूतचतुष्टयकार्यं चैतन्यगुणाश्रितं शरीरमेवात्मेति कार्यत्वं तस्य मन्यन्ते ।

तत्रास्य सर्वात्मताया दत्त एवाञ्जलिः, कार्यस्य कार्यान्तरेषु कारणेषु चाननुगमात् ।

केचित् प्राण एवात्मेति । तत्रापि सा न स्याद्, इन्द्रियाणामन्योऽन्यस्मिन्नर्थान्तरेषु चाननुगतेः ।

अन्येऽणु परिमाणं देहपरिमाणं वा प्रकाशद्रव्यमात्मेति । तेष्वपि सा न स्यात्, अणुपरिमाणस्य सर्षपादेर्मध्यमपरिमाणस्य घटादेश्च सर्वात्मत्वाददर्शनात् ।

केचित्पुनः सर्वतो व्याप्तं क्षणिकत्वलक्षणं विज्ञानमात्मेति । तत्रापि सा न स्यात्, विज्ञानानामन्योऽन्यस्मिन् व्याप्त्यभावात् ।

अपरे शून्यमात्मेति मेनिरे । तेषां पक्षे व्यापक आत्मा व्याप्यं विश्वं व्यापनं क्रिया तत्रिकं द्रष्टृदर्शनादिकं च नास्तीति न सर्वात्मता-प्रसङ्गोऽपि ।

अपरे तु पृथिव्यादिवद् बुद्ध्यादिगुणवान्नित्यो विभुः प्रतिशरीरं भिन्नः परमेश्वरादन्यस्तत्परतन्त्रोऽहंप्रत्ययगम्यो जडद्रव्यविशेष आत्मे-स्यास्थिषत । तेषां तस्य परमेश्वरे क्षेत्रज्ञान्तरेषु क्षेत्रेषु च व्याप्त्यभावात् सर्वात्मत्वं नोररीकुर्वन्ति ।

एवं परमात्मप्रेरिता प्रकृतिः परमाणवो वा विश्वोपादानमिति मतेऽपि नात्मनस्सर्वात्मता स्यात्, निमित्तभूतानां कुर्विन्दकुलालादीनां पटकुटादिष्वनुगमादर्शनात् ।

ये पुनर्ब्रह्मपरिणामत्वं विश्वस्याश्रयन्ते तेषां ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेऽपि

तदंशो जीव इति नात्मनः सर्वात्मता स्यात् ।

औपनिषदाग्र्याणामपि ब्रह्मात्माधिष्ठितमाया विवर्तित्वं विश्वस्य ये-ऽभ्युपगच्छन्ति, तेषामपि प्रकृतेरेव सर्वात्मता, न पुरुषस्य, कारण-स्यैव कार्यानुगमानियमात्, नो वा तस्या अपि, पुंसस्तत्स्वरूपत्वाभावात् । तस्माद् 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्ययुक्तमुक्तमिति ।

नैष दोषः, स्वमायाशक्त्यनुप्रविष्टस्य ब्रह्मात्मन एव भोक्तृभोग्य भोग त्रितयात्मकप्रपञ्चात्मना विवर्तितत्वोक्तेः 'रसफाणितशर्करिके'(२६)त्यत्र । अत एव 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र०सू०१—१—२) इति जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणत्वेन सूत्रितवान् भगवान् पाराशर्यः ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-भिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' (त०३—१) इति भगवती श्रुतिर-प्याह । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' (गी० १०—८) इत्यच्युतेन चोपदिष्टम् ।

'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।'

'मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय !'

(गी० ७—६—७)

इत्यन्यत्र,

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः
भूतग्राममिमं कृत्स्नम्' (गी० ९—८)

इति च । तस्माद् यथा क्षणिकस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन श्रु-
तौ श्रुतस्यापि न कालान्तरदेशान्तरदेहान्तररोपभोग्यफलसाधनत्वं

साक्षात्सम्भवतीति श्रुत्यर्थापत्त्या अपूर्वस्य द्वारत्वं कल्प्यते, एवमिहा-
पि चिदेकरसविग्रहस्य भगवतोऽनन्तचेत्यचेतनप्रपञ्चत्वात्मनावस्थानं
श्रूयमाणं मायया विना न सङ्गच्छते इति जगदुदयादौ निमित्तत्वमेव
मायाया, उपादानत्वं तु तदधिष्ठातुरीश्वरस्यैवेति स्वीक्रियते । यथोक्त-
माचार्यैः—

चित्रायागः पशुफल इति श्रूयमाणोऽपि चित्राऽ-

पूर्वद्वारं पशुफलतयाक्षिप्यते तत्र तद्वत् ।

चेतन्यात्मा जगदुदपकृच्छ्रयतेऽत्रापि पश्चा-

न्मायादीनां भवति जगति द्वारभावः फलेऽस्मिन् ।

इति । तथाच प्रयोगः—विमतं चेतनोपादानं भवितुमर्हति कार्य-
त्वात् स्वप्नप्रपञ्चवदिति । नच घटपटादौ व्यभिचरितो हेतुः, तेषां प-
क्षान्तर्भूतत्वात् । विपक्षे जगतः कार्यताहानिर्बाधः अचेतन प्रधानपर-
माण्वादेः स्वात्मन्यपि किञ्चिद् ज्ञातुं कर्तुं चासमर्थत्वेन जगदुत्पादक-
त्वायोगात् । तस्मादात्मनः सार्वाम्ये नास्मत्पक्षे विरोधगन्धोऽपीत्य-
भिप्रायः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

एवं भगवतः सर्वात्मत्वे सिद्धे फलितमर्थमाह—

यद्यत्सिद्धान्तागम-

तर्केषु प्रब्रुवन्ति रागान्धाः

यद्यदिति । वैष्णवशैव शाक्तादिसिद्धान्तप्रतिपादकेषु पाञ्चरात्राद्यागमेषु तद-
नुकूलतर्केषु भ्रमन्ति 'अथमेवसिद्धान्तः समीचीनः' इति भ्रमन्ति चित्तस्वास्थ्यं च
न लभन्ते । तत्तेषां मतं 'सर्वमात्मा' बोधयाधीस्तया अनुमोदायः इति तदर्थः ।

अनुमोदामस्तत्त-

तेषां सर्वात्मवादधिया ॥ ६५ ॥

स्वसिद्धान्तादन्येऽत्र सिद्धान्ताः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतानि क-
र्ममीमांसकसेश्वरनिरीश्वरसांख्यनैयायिकवेशेषिकशून्यविज्ञानक्षणिकवादि-
क्षणकस्वभाववादिमतानि । आगमाः वेदान्तलक्षणस्वागमव्यति-
रिक्ताः कर्मकाण्डश्रुतिशैववैष्णवशाक्तसौराद्यागमाः प्रत्यक्षानुमानागम्यस्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य सगुणस्य निर्गुणस्य च ब्रह्मणस्त-
दनुष्ठानज्ञानफलस्य तदधिकारिणां तत्स्थानां च प्रकाशकाः अनादि सिद्धा-
ग्रन्थाः । तत्तत्सिद्धान्तागमोपदिष्टास्तदर्थसाधनार्था अनुमानार्थापत्तिरूपा-
स्तर्काः । व्याप्याद्व्यापकप्रसङ्गं हि तर्क उच्यते अनमित्त्वे निर्धूमत्वं
स्यादिति । तच्चानुमानार्थापत्त्योस्तुल्यम् । अग्निना व्याप्तोऽयं धूम इति
हि धूमसत्तयाग्निसत्ता महीधरेऽनुमीयते, भोजनव्याप्तं पीनत्वमिति च दिवा
भोजनविहीनदेवदत्तपीनत्वेन रात्रिभोजनं निश्चीयते इति तस्मात्तर्क-
शब्देनोभयोरपि ग्रहणं यद्यत्सिद्धान्तागमतर्केषु सिद्धान्ताश्च आग-

अनुमोदाम इति परस्मैपदम् अनुदात्तत्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् ।

नन्वस्मिन् मते सर्वस्य चेतनत्वे सर्वत्र चेतनकार्यं स्यादिति चेन्न चेतनसन्नि-
धानेन तत्तत्कार्यं जननीये सेन्द्रियद्रव्यस्य कारणत्वात् । तथा च चरके पतञ्जलिः—

'सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम्'

(च० सं० सूत्रस्था० (१।४७))

अयमाशयः—कणादादयोऽपि महर्षयो मायिकत्वेन ब्रह्मरूपत्वेन च ज्ञातस्य
प्रपञ्चस्य बोधनीयशिष्याद्यधिकारानुसारेण मायिकत्वाद्यपलप्य (स्व) ज्ञातपरमा-

माश्रतर्काश्च तेषु रागान्धाः स्वपक्षरागेणान्धाः स्वदोषनिरीक्षणे च मूढाः प्रब्रुवन्ति परपक्षदूषणं स्वपक्षसाधनं च कुर्वन्तो मुख्यत्वेनोपदिशन्ति । तत्तदनुमोदामः सत्यमेवोक्तमायुष्मतेति तुष्यामः । न विवादं कुर्मः कुतः तेषां सर्वात्मवादधिया सर्वात्मा भगवानेव एतैः कर्मेश्वरपुरुषप्रधानपरमाणुशून्यविज्ञानसन्तानक्षणिकस्वलक्षणार्थसर्वा नैकान्तिकस्वभावशब्दैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रमहेश्वरसदाशिववासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसरस्वतीपद्मवासिनीपार्वतीभास्करादिशब्दैश्च गृह्यते इति निश्चित्येत्यर्थः ।

तदेतदभिप्रेत्य श्रीगौडपादाचार्योक्तिः—

“ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥”

इति । श्रीभगवत्पादोक्तिश्च—

“वेदान्तैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः

शास्त्रैश्चान्यैः सात्त्वततन्त्रैश्च यमीशम् ।

दृष्ट्वाथान्तश्चेतसि बुध्वा विविशुर्यं

तं संसारध्वान्तविनाशं हरिमीडे” इति ॥ ६५ ॥

ण्वादिभ्यः सृष्टिं, समवायादीनां पदार्थत्वं चातीन्द्रियदृशा ज्ञात्वोक्तवन्तः । तत्र तदुक्तपदार्थानां शुष्कतर्कबलेनान्यथाकारणं तेषां खण्डनं चायुक्तमेव, असत्सु भासमानेष्वर्थेषु ऋष्यनुसारेणैव कल्पनाया औचित्यात् ।

एतदुक्तं भवति—ऋषीणां सर्वज्ञानां परस्परं मतभेदो न संभवति किन्तु परम्परया स्थूलारूढतीन्यायेन सर्वात्मवादे एव तात्पर्यम् । तथा च—हरिः ‘उपेय प्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः’ इति ॥ ६५ ॥

ननु कर्ममीमांसकादयः शैवादयश्चैनं भगवद्बुद्ध्या न पश्यन्ति, किन्तु कर्मकामार्थादिबुद्ध्यैव । तत्कथं तेषां तत्तत्फलप्राप्तिर्दृश्यते श्रूयते चेत्यत्राह—

सर्वाकारो भगवा-

नुपास्यते येन येन भावेन ।

तं तं भावं भूत्वा

चिन्तामणिवत्समभ्येति ॥ ६६ ॥

सर्वाकारो हि भगवान् सर्वात्मत्वात् । अतोऽसौ येन येन भावेन आकारेण तैस्तैः उपास्यते तं तं भावम् आकारं चिन्तामणिवद् भूत्वा समभ्येति प्राप्नोति स्वतो निराकारत्वादित्यर्थः । श्रुतिश्च “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रीभगवद्वाक्यं च ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ (गी० ४-११) इति ॥ ६६ ॥

उक्तमुपसंहरति—

नारायणमात्मानं

ज्ञात्वा सर्गस्थितिप्रलयहेतुम् ।

ननु शैवाः शिवं वैष्णवा विष्णुं वौद्धा बुद्धमुपासते इति परम्परमत्यन्तभिन्नानां मतं कथं भवतानुमुद्यते इत्यत आह—सर्वाकार इति । एक एव भगवान् उपासकानां भावनानुरोधेन तत्तद्रूपो भूत्वा तेभ्यः कर्म फलं ददाति यतः भगवान् सर्वाकारः । तथाच भगवद्वाक्यम् ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्’ इति ॥ ६६ ॥

सर्वज्ञः सर्वगतः

सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥ ६७ ॥

सर्गस्थितिप्रलयहेतुं विश्वस्येति शेषः । न स्थितिमात्रहेतुं सर्वेश्वरं नारायणमात्मानं ज्ञात्वा आदरनैरन्तर्याभ्यां चिरमुपास्य सर्वो जनः न ब्राह्मणः परिव्राडित्यादिनियमः यः कोऽपि देवतागुरुभक्तिमान् सर्वेश्वरो भवति नारायणमात्मत्वेन साक्षात्करोतीत्यर्थः । कोऽयं सर्वेश्वरो नामेत्यत उक्तं सर्वज्ञः सर्वगत इति ॥ ६७ ॥

तत्साक्षात्करणेन किमित्यत आह—

आत्मज्ञस्तरति शुचं

यस्माद्विद्वान् विभेति न कुतश्चित् ।

मृत्योरपि मरणभयं

न भवत्यन्यत् कुतस्तस्य ॥ ६८ ॥

आत्मज्ञः शुचं सर्वदुःखं तरति । कुतः यस्माद्विद्वान् भगवन्तमात्मत्वेन पश्यन् पुमान् कुतश्चिन्न विभेति । तदपि कथं तस्य मरणभयमपि न भवति अन्यद् भयं कुतः । तत्र हेतुर्मृत्योरिति स्वयं मृत्युरूपस्येत्यर्थः । श्रुतिश्च 'तरति शोकमात्माविद्' (छा० ७—

'आत्मज्ञस्तरति शुचम्' इत्यनेन आत्मज्ञानेन शोकपदवाच्यसंसारस्य निवृत्तेः सूचनात्संसारस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यात्वं सूचितम् । एतदुक्तं भवति—यदा जीवः स्वस्वरूपं नारायणमात्मानं जानाति तदा आत्माज्ञानभातस्य बन्धस्य निव-

१-३) इति । एतदुक्तं भवति—कालसकाशाद्धि सर्वेषां मरणभयं भवति, अयं तु परकालात्मा भगवानेव, तन्नास्य मरणभयप्राप्तिः अन्यद्भयं तु दूरत इति ॥ ६८ ॥

किंपुनरत्र प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपमुक्तं भवतीत्यत्राह—

क्षयवृद्धिवध्यघातक

बन्धनमोक्षैर्विवर्जितं नित्यम् ।

परमार्थतत्त्वमेतद्

यदतोऽन्यत् तदनृतं सर्वम् ॥ ६९ ॥

क्षयवृद्धी वध्यघातकौ बन्धनमोक्षौ क्षयवृद्धिवध्यघातकबन्धनमोक्षाः तैः नित्यं विवर्जितं यद् एतत् परमार्थतत्त्वं, पुरुषतत्त्वम्, अतोऽन्यत् क्षयवृद्ध्यादिमत् यत् तत् सर्वमनृतं प्रकृतितत्त्वम् ॥ ६९ ॥

तैर्नान्मृत्योरपि भयं न भवति अन्यस्मात् कुतो भवेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

क्षयवृद्धीति । परमार्थतत्त्वं—ब्रह्म सत्यम् । ततोऽन्यद्विकारजातमनृतमसत्यम् । तथा च शाङ्करभाष्यम् 'मृत्पिण्डादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मणः एकस्य सत्यत्वं, विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयति शास्त्रम्' इति । 'सत' इत्यस्याद्यन्तयोः सत्त्वेन मध्येऽपि सत्त्वानुमानेन कालत्रयाबाध्यत्वरूपं सत्यत्वं, प्रपञ्चस्य तु आद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येऽप्यसत्त्वानुमानेन कालत्रयबाध्यत्वरूपमसत्यत्वमित्यर्थः । मध्ये कदाचित्सत्त्वेन प्रपञ्चस्य प्रतीतिस्तु भ्रमएव । उत्पत्त्यादीनां भ्रमविषयाणामेव तत्रानुवाद इति विकारत्वप्रतीतिरपि भ्रम एवेति तत्त्वम् ।

एतेन मायाया अनादित्वं पराकृतम् ।

ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य विकारत्वप्रतिपादनेन मायाया अपि सादित्वावगमात् । सा च न भावस्वरूपाऽनिर्वचनीया मामाभावादिति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् ॥ ६९ ॥

एवं तयोः स्वरूपं संक्षिप्य तद्विभागज्ञानफलमाह—

एवं प्रकृतिं पुरुषं

विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।

आत्मारामः प्रशमं

समास्थितः केवलीभवति ॥ ७० ॥

एवम् उक्तप्रकारेण प्रकृतिं पुरुषं च विज्ञाय विवेकतो ज्ञात्वा निरस्तकल्पनाजालः संत्यक्तद्वैतभ्रान्तिप्रवाहः आत्मारामः आत्मै-
वारामः क्रीडास्थानमस्येति तथा अखण्डानन्दानुभवरूपं स्वात्मानमेवे-
क्षमाणः प्रशमं समास्थितः, तत्रैव लीनचेताः केवलीभवति कैवल्यं
लभत इत्यर्थः । “तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त” (मु० ३-२-८) इति
श्रुतेः ॥ ७० ॥

एवं पुंसि मुक्ते तद्देहेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादयः किं तदैव नश्यन्ति किं
वा कञ्चित्कालं प्रतीक्षन्त इत्याकाङ्क्षायां द्वितीयं पक्षं पक्षीकृत्याह—

नलकदलिवेणुवाणा

नश्यन्ति तथा स्वपुष्पमासाद्य ।

प्रकृतिपुरुषविवेकफलमाह—एवमिति । प्रकृतिर्माया ‘मायां तु प्रकृतिं वि-
द्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इति स्मरणात् । केवलीभवति कैवल्यं लभत इत्यर्थः ।
एतेन स्वस्वरूपावाक्षिर्भोक्ष इति सूचितम् ॥ ७० ॥

तद्वत्स्वभावभूताः

स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥ ७१ ॥

कदलिवेण्विति मात्राभङ्गभयाद्भस्वः । नलो बृहत्तृणविशेषः, कदली-
रम्भा, वेणुर्मस्करः, वाणः शरः, नलश्च कदली चवेणुश्च वाणश्च नलक-
दलिवेणुवाणाः ते यथा स्वपुष्पं स्वस्वकार्यम् आसाद्य जनयित्वा
नश्यन्ति यावन्न जनयन्ति तावन्न नश्यन्ति, तद्वत्स्वभावभूताः स्व-
भावात्प्रकृतेः संभूता देहादयः स्वभावतां स्वेषां संबन्धिनो भावा वि-
काराः फलानि तेषां भावः स्वभावता तां प्राप्य स्वस्वकार्यं कृत्वा नश्य-
न्ति न सद्यो नश्यन्ति प्रारब्धकर्मवशात् कञ्चित्कालं स्थित्वा सुखदुःख-
मोहलक्षणं स्वकार्यमापाद्यैव नश्यन्तीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ‘आप्तका-
म आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति’ (वृ० ४-४-६) इति,
‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये’ (छा० ६-१४-२०)
इति, ‘तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं
शेते’ (वृ० ४-४-७) इति च ॥ ७१ ॥

देहादिलक्षणां प्रकृतिमनात्मतया परित्यज्य कैवल्यं गतः पुमान्
किंरूपः स्यादित्यत्राह—

भिन्नेऽज्ञानग्रन्थौ

छिन्ने संशयगणे शुभे क्षीणे ।

पुंसि मुक्तेऽपि देहादयः प्रारब्धकर्मभोगकालं यावत्तिष्ठन्तीत्याह—नलेति ।
यथा नलादयः स्वपुष्पं जनयित्वा नश्यन्ति तथा स्वभावात्प्रकृतेः संभूता
देहादयः स्वेषां संबन्धिनो भावा विकाराः फलानि स्वभावास्तेषां भावः स्वभावता
तां प्राप्य फलभोगं जनयित्वा नश्यन्तीत्यर्थः । नलो बृहत्तृणविशेष इति ॥ ७१ ॥

दग्धे च जन्मबीजे

परमात्मानं हरिं याति ॥ ७२ ॥

अज्ञानग्रन्थौ आत्माज्ञानेन कृते ग्रन्थौ देहाद्यात्माभिमाने भिन्ने प्रकृतिपुरुषविभागज्ञानेन नष्टे । अत एव संशयगणे छिन्ने देहादिव्यतिरिक्तः कश्चिदात्मास्ति, किं वा नास्ति अस्ति चेदपि स किमीशोऽनीशो वा, एकोऽनेको वा, ईश्वरश्चेदपि स किं सर्वदेहिनामन्तर्वर्तते किं वा कैलास गिरिशिखरे किं वा क्षीराब्ध्यादौ किं वा पश्चिमायां दिशि वसति किं वा दक्षिणस्यामथवोत्तरस्यामाहोस्वित्प्राच्यामुतोपरिष्ठादथवाधस्तादित्यादयः संशयाः ।

‘आत्मस्थमात्मानमजं न दृष्ट्वा भ्रमन्ति मूढा गिरिगह्वरेषु ।

पश्चादुदग्दक्षिणतः पुरस्तादधः स्विदासीदुपरिस्विदासीद् ॥

इति श्रुत्यैव प्रकाशिताः तेषां गणे छिन्ने आत्मतत्त्वसाक्षाज्ज्ञानेन बाधिते (शुभे) शुभाशुभे कर्मणि च क्षीणे आत्माज्ञानलक्षणस्वकारणविनाशेन विलीने । अत एव जन्मबीजे पुनर्जन्मनो बीजभूतेऽर्थे दग्धेऽभावं गते सति हरिं याति । कोऽसौ हरिरित्यत उक्तं परमात्मानमिति ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् स ईक्षत’ (ए० १-१) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः परमात्मेत्यर्थः । श्रुतिश्च—

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

भिन्न इति । अत्र—‘शुभे’ इत्यस्य स्थाने ‘शुभाशुभे’ इति क्वचित्पाठः स च सात्रात्रयाधिक्यादपपाठः । हरिं याति स्वस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवाप्तमेव स्व-

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” ॥ (मु० २-२-८) इति । कैवल्यं गतो जीवः पर एव भवतीति श्लोकार्थः ॥ ७२ ॥

किमस्मान्मानुषाद्देहाद् देहान्तरं प्राप्य मुच्यते किं वाऽनेनैव देहेन, अनेनापि किमिहैव मुच्यते किं वा देशान्तरं गत्वेत्यत्राह—

मोक्षस्य नैव किञ्चि-

द्दामास्ति न चापि गमनमन्यत्र ।

अज्ञानमयग्रन्थे-

भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥ ७३ ॥

मोक्षस्य संबन्धि तदुद्भवहेतुभूतं धाम शरीरम् अस्मादन्यत् किञ्चिन्नैवास्ति नाप्यन्यत्र गमनम् “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्” (वृ० १-४-१०) इति श्रुतेः । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन मोक्षस्वरूपमाह—अज्ञानमयग्रन्थेरज्ञानरूपस्य बन्धहेतोर्यो भेदः संहाररूपः तं मोक्षं विदुः स च तत्त्वज्ञानमेव स्वसिद्धावपेक्षते, न देहान्तरं, देशान्तरं वेत्यर्थः । अनेनास्मादन्ये मोक्षपक्षा आक्षिप्ताः ।

स्वरूपमज्ञानेनाप्राप्ततया अज्ञाने नष्टे प्राप्नोतीवेति यावत् ॥ ७२ ॥

‘परमात्मानं हरिं याति’ इत्युक्त्या देशान्तरगमनं मोक्ष इति प्रतीयते तद्बुध्यति—मोक्षस्येति । अज्ञानमयग्रन्थेरनात्मन्यात्माभिमानलक्षणाया भेदो निवृत्तिरेव मोक्षः न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

कथं—

यत्तावन्मरणं मोक्ष इति चार्वाकमतं तन्मरणस्य स्वविनाशरूप-
त्वेनापुमर्थत्वादप्रत्यक्षत्वेनानिश्चिताकारत्वाच्चायुक्तम् ।

यत्पुनः क्षपणकाः सततोर्ध्वगमनं मोक्षमिच्छन्तीति तदप्ययु-
क्तम् । सतताधोगतिवत् प्रयासात्मकत्वेनास्यापुरुषार्थत्वात् ।

विशुद्धविज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इति यद्विज्ञानवादिमतं तन्मोक्षसाध-
नानुष्ठातुर्विषयोपरक्तविज्ञानसन्तानस्य नष्टत्वादकृताभ्यागमकृतविप्रणाश-
दोषेण विषयोपरागाभावे विज्ञानस्य भेदकाभावेन सन्तानरूपत्वासिद्धेश्चा-
युक्तम् ।

सर्वशून्यतालाभो मोक्ष इति यन्माध्यमिकमतं, तत्र शून्य-
स्य स्वप्रकाशत्वे सत्त्वप्रसङ्गादस्वप्रकाशत्वे साधकाभावेनासिद्धत्वाच्चा-
नुपपन्नम् ।

बुद्ध्यादिनवगुणप्रहाणेनात्मनोऽवस्थानं मुक्तिरिति यत्तर्कम-
तं, तच्च पाषाणादिवदात्मनो जडताप्राप्तिरूपत्वान्मोक्षे परमेश्वरवदिच्छा
ज्ञानक्रियावत्त्वापत्तेश्चानादरणीयम् ।

यत्प्रकृतिपुरुषविवेकात्मा मोक्ष इति निरीश्वरसाङ्ख्यमतं,
तच्च मोक्षे प्रकृत्यदर्शनेन ततो विवेकस्य दुस्संपादत्वात् तद्दर्शने
बन्धप्राप्तेश्चाविचारसुन्दरमेव ।

यत्तु पुनः शेश्वरसाङ्ख्यमतं क्षेत्रज्ञस्य परमपुरुषसायुज्यं मोक्ष इति,
तदप्यचारुं, प्रागनीश्वरस्येदानीं तद्भावे मोक्षस्य कादाचित्कत्वेन नित्य-
पुरुषार्थत्वासिद्धेरकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषस्य परिहर्तुमशक्यत्वाच्च ।

आत्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति यन्कर्ममीसांस्कृतमतं, तच्चा-

त्मनः प्राक्स्वरूपावस्थानेनाधुना न किञ्चित्कर्तव्यं सिद्धत्वात्, अन-
वस्थाने स्वरूपत्वा) (पा) सिद्धिरिति दूष्यमेव ।

यत्तु, पाशुपताः परमशिवसाम्यावाप्तिर्मुक्तिरित्याहुः, तत्र
साम्यं नाम किमिति वाच्यम् । सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वं चेत्,
न—सर्वात्मत्वाभावे सर्वज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वासिद्धेः, तद्भावे च मु-
क्तानां परमशिवताप्राप्त्या तत्साम्यवचनानुपपत्तेः । अथाणवमायीयका-
र्ममलविहीनत्वं तत्साम्यमित्युच्येत तदप्यसत् ज्ञातृत्वस्वभावत्वेन निर्भे-
दत्वेन निर्मुक्तबन्धनत्वेन विना मलत्रयविधुरताया असिद्धेः, उक्तलक्षण-
त्वे च परमेश्वराद् भेदासिद्धेश्च । विपर्यये परस्य विपरीताकारताप्रसङ्गः ।

यत्पुनः सात्त्वता वासुदेवादिचतुर्व्यूहात्मनो हरेः सालोक्यसामीप्यसा-
रूप्यसायुज्यस्वलक्षणो मोक्ष इत्याचक्षते, तत् सालोक्यादीनां प्रागसत्त्वे-
ऽधुनासत्त्वायोगात् प्राक्सत्त्वे तत्सिद्ध्यर्थस्य प्रयासस्यानर्थकत्वात् भेदद-
र्शनमयत्वेन सभयत्वाच्चानुपादेयमेव ।

अतो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षाज्ज्ञानेन तदज्ञानोपशान्तिरेव मोक्षः ।

तथा च भगवद्वचनम्—

“अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । (गी० ५-१५)

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ गी० ५-१६)

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तान्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ (गी० ५-१७)

इति । ‘तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सन-
त्कुमारः’ (छा० ७ २६-२) इति चोपनिषदा अविद्यास्तमय एव

मोक्ष इति साक्षादुपादिष्टम् । तथा च प्रयोगः—विमतंमात्मतत्त्वज्ञाननिव-
र्त्य तदज्ञानविलसितत्वात् स्वाप्नजगद्द्रु इति ।

का पुनरियमविद्यानिवृत्तिर्नाम, या मुक्तिरित्युच्यते सा तावन्न
सती आत्मवन्नित्यत्वापत्तेः, नाप्यसती ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तेः, नापि
सदसती सत्त्वासत्त्वयोः परस्परबाध्यबाधकत्वेनाविवादमेकत्र वर्तनानु-
पत्तेः, नापि सदसद्विलक्षणा अविद्यायास्तथात्वात् भावाभावयोरैक-
रूप्यायोगाच्च, नापि चतुष्कोटिविनिर्मुक्तरूपा शून्यस्यैव तल्लक्षणत्वा-
दिति चेद्—

न सत्प्रतियोगिनोऽसत् एव शून्यशब्दार्थत्वात् सदसद्विलक्षणा-
विद्याप्रतियोगिनस्तन्निवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वेन शून्यस्वलक्षणत्वाभावाच्च ।
अतः सच्चासच्च सदसच्च सदसद्विलक्षणं चेति यच्चतुर्विधं रूपं, तद्वि-
लक्षणं किञ्चनाविद्यानिवृत्ते रूपमाश्रीयताम् ।

किञ्चमिथ्यावस्तुनो निवृत्तिर्न तदधिष्ठानाद् याथातथ्येन वीक्ष्य-
माणादन्यद् वस्तुतोऽस्ति तस्यैव तन्निषेधे परिशिष्यमाणत्वात् ।

अतो ब्रह्म विद्याप्रतिबिम्बितं स्वाध्यस्तायाः सकार्याया अविद्याया
निवर्तकम् । तत्स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ७३ ॥

ननु प्रकृतेः पुरुषस्यात्यन्तविलक्षणाकारत्वे सकार्यायास्तस्यास्ततः
पृथक् सत्त्वादद्वितीयताहानिरित्यत्राह—

बुद्ध्वैवमसत्यमिदं

विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।

ननु ब्रह्मणः पृथग् जगतः सत्त्वात् कथमद्वितीयत्वं ब्रह्मण इत्यत आह—बुद्ध्वै-

विगतद्वन्द्वोपाधिक

भोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥ ७४ ॥

एवं 'सत्यमिव जगदसत्यं' (श्लो०) इत्यादिनोहोक्तप्रकारेण मा-
यात्मकं मायामयम् इदं जगद् विष्णोरेव तदधिष्ठातुः असत्यं रूपं
बुद्ध्वा सनिदानं देहदैहिकप्रपञ्चमन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेणात्मन्येवा-
ध्यस्तं निश्चित्य विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गः विगतो द्वन्द्वोपाधिको
देहादिनिमित्तो भोग आसमन्तात् सङ्गो यस्य स तथा आत्मन्यध्यस्तत्वात्
तद्व्यतिरेकण विश्वं नास्तीति देहादिसङ्गमपास्यात्मन्येव सक्तो भूत्वा
शान्तः तत्रैव लीनमानसो भवेत् ॥ ७४ ॥

मिति । इदं जगद् विष्णोर्मायात्मकमतोऽसत्यमिति ज्ञात्वा भोगेष्वसक्तः सन्
शान्तो भवतीत्यर्थः । माया वासनारूपा सूक्ष्माविद्येत्यर्थः ।

तथा च 'यथा च तक्षोभयथा' इति सूत्रे भाष्यम् "स्वाप्नो विकारः वासना-
मयः न पारमार्थिकोऽस्ति" इति 'तदनन्यत्वम्' इति सूत्रे च 'यथा च मृगतृ-
ष्णोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वम्, दृष्टादृष्टस्वरूपत्वात्, एवमस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्म-
व्यतिरेकेणेति भाव' इति 'सर्वव्यवहारस्य प्राग् ब्रह्मात्मविज्ञानात्सत्यत्वम् स्वप्न-
व्यवहारस्येव प्राक् प्रबोधात्' इति च । अतो वासनामयस्वाप्नपदार्थतुल्यतो-
क्त्या जगतोऽपि वासनामयत्वम् ।

यत्तु सदसद्विलक्षणाऽनिर्वाच्या माया—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी ॥

इति बृहन्नारदीयादिति ।

तत्र—व्यवहारकाले सत्त्वेन प्रतीतेर्न केवलमसद्रूपा, प्रतिक्षणं परिणामितया

प्रतीतिर्वाधदर्शनाद्विशेषदर्शनवाध्यत्वाच्च न केवलं वास्तवसद्रूपा, अत एव वास्तवोभयरूपापि न विरोधाच्च ।

अत एवानिर्वाच्या सत्येव असत्येवेति निर्धार्यं वक्तुमशक्या । किन्तुर्ह्युभयविलक्षणा नेत्याह—मिथ्याभूता प्रतिभासमात्रविषयत्वात् । सनातनी-भ्रमपरम्पराजनकपरम्पराकथासनारूपेणेत्यर्थकत्वेन तस्य तदुक्तार्थेऽप्रमाणत्वात् । तस्मादारोपितं सत्त्वम् परमार्थतत्त्वसत्त्वमित्येव रम्यम् ।

तदुक्तम्—‘यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकार’ इति । नित्यं प्रवाहरूपेण यावत्संसारं सत्त्वात् ।

न्यायदर्शनेऽपि ‘बुद्धिसिद्धं तु तदसत्’ इति सूत्रेणोक्तम् । तथाहि—चित्तस्य द्रव्यरूपो वृत्त्याख्यः परिणाम इन्द्रियप्रणाल्या निर्गत्य विषयेण संयुज्य सूक्ष्मावस्थारूपविषयवासनावशात् तत्तद्विषयाकारेण परिणमते न तु तस्यां संयुक्तबाह्यविषयप्रतिबिम्बः स्वप्नादौ बाह्यविषयासंयोगेन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात् ।

तथा स्मृतिरपि—

‘त्रिप्र पृथ्व्यादि चित्तस्थं न वहिःस्थं कदाचन ।

स्वप्नभ्रममदाद्येषु सर्वैरेवानुभूयते ॥

इति स्पष्टं वासनामयत्वं प्रतिपादयति नानिर्वचनीयत्वमिति ॥

तथा साङ्ख्यसूत्राण्यपि ‘नासतः ख्यातिर्बुद्धिर्भवत्’ ‘नानिर्वचनीयस्य तदभावात्’ ‘नान्यथाख्यातिः स्वचोव्याघातात्’ इति ।

व्यासस्यापि मायापदेन सदसत्ख्यातिरेव विवक्षिता नानिर्वचनीयख्यातिः, साङ्ख्यदृष्टितानिर्वचनीयख्यातेः तत्सूत्रानारूढत्वात् ।

तथा श्रीहर्षोऽपि “पस्कीयरीत्येदमुक्तम् ‘अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्यति’ इति । वस्तुतस्तु वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भ्रमत्रलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे । ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदृषणव्यवस्थया विचारमत्रतार्थं तत्त्वं निर्गुणमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः न साधनीयं भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात्” इति ।

सत्त्वासत्त्वव्यवस्था तदन्यतरव्यवस्थेत्यर्थः । भरं—पातिभासिकप्रपञ्चभ्रमम् । अनिर्वचनीयत्वं—निर्धार्यं सत्त्वासत्त्वान्यतररूपेणानिर्वचनीयत्वं न तु सदसद्विलक्षणत्वमिति तद्व्याख्यातारः । एतेन सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वे तदस्वरसः स्पष्टमेवावगम्यते इति ।

तथा भागवतमपि—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥

इति । यद्विनाप्यर्थमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत । सच्चात्मरूपे न प्रतीयेत तत्प्रत्ययाप्रत्ययरूपमात्मनो मायां विद्यात् यथाऽऽभासः—द्विचन्द्रादिः । यथा च तमः—राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते इत्यर्थः । असदर्थप्रकाशनस्य मायात्वादेवमेव युक्तम् ।

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेतेत्युक्त्या च भ्रमस्थलेऽनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिरप्रामाणिकीति लभ्यते इति ।

अत एव प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति इति सूत्रे ‘अथात आदेशो नेति जैति’ श्रुतिव्याख्यावसरे ‘पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधति उत्तरो वासनाराशिम’ इति भाष्ये उक्तम् ।

यच्च शाङ्करभाष्यादौ क्वचिद् अनिर्वचनीया मायेत्युक्तमिति प्रतीयते तत् तत्त्वान्यन्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वरूपानिर्वचनीयत्वपरं न तु सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वपरम् । तथा च शाङ्करभाष्यम् ‘अविद्याकल्पितेन नामरूपलक्षणेन भेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदम् पारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारातीतम्’ इति ।

अविद्यापूर्वतनसंस्काररूपा । व्याकृतं स्थूलम् । अव्याकृतम् तज्जन्यः संस्कारः अस्थूलम् ।

यत्तु याचस्पतिमिश्राः—‘शुगनृष्णाजलादि न सत् नासत् नापि सदसत् विरोधादित्यनिर्वाच्यमेव मरीचिषु तोयमास्थेयम् । अध्यस्तं च तोयम् परामार्थतोयमिव भासते । अत एव पृथ्वदृष्टमिव । तत्त्वतस्तु न तोयं न पृथ्वदृष्टं किन्त्वनिर्वाच्यम्-

एवं मुक्तस्याविद्यासंस्कारात् कंचित्कालं देहे जीवत्यपि नानर्थप्राप्ति-
रित्याह—

(१) बुद्ध्वा विभक्तां प्रकृतिं

पुरुषः संसारमध्यगो भवति ।

निर्मुक्तः सर्वकर्मभि-

रम्बुजपत्रं यथा सलिलैः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिं देहादिरूपिणीं विभक्त्याम् आत्मनोऽत्यन्तविलक्षणां बुद्ध्वा
अनात्मतया त्यक्त्वा पुरुषः परमात्मभावं गतः संसारमध्यगः देहीवा-

नृतम् । देहादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः अपूर्वोऽपि मिथ्याप्रत्ययोपदर्शित एव चिदा-
त्मन्यध्यस्यते' इत्याहुः ।

तत्रानिर्वाच्यत्वम् सत्त्वासत्त्वान्यतरधर्मेण निर्धाय वक्तुमशक्यत्वरूपं न तु
सदसद्विलक्षणत्वरूपम् । अत एव 'ज्ञानात्पूर्वमविद्यमान इत्यर्थस्य अग्रेतनस्य
'अपूर्व' इत्यस्य नासङ्गतिः सदसद्विलक्षणत्वरूपस्यानिर्वाच्यत्वपदार्थत्वे अनिर्व-
चनीयोत्पत्त्यङ्गीकारे च तदसङ्गतिः स्यादेव ।

सांख्यसूत्रे च सदसद्विलक्षणत्वरूपानिर्वचनीयत्वस्यैव खण्डनं 'नानिर्वचनी-
यस्य ख्यातिरिति सूत्रेण कृतम् न तु तत्त्वान्यत्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यत्वरूपस्यानि-
र्वचनीयत्वस्येति निपुणमीक्षणोपपत्तिः ।

तस्माद्भ्रमारूपा स्थूलाऽविद्या । वासनारूपा च 'अव्यक्त' पदवाच्या सूक्ष्मा-
ऽविद्या । व्यवहारकाले स्थूलाविद्यायाः सा कारणमिति तस्या एव कारणत्वेन निर्दे-
शः 'अव्यक्तं कारणम्' इत्यादौ । एतत्सृष्टौ तज्जन्मानुपलम्भान्नित्यत्वोक्तिर्नयेति
सर्वमवदातम् ॥ ७४ ॥

(१) अत्र तृतीये पादे च त्रयोदशमात्रादृश्यन्ते ।

भासमानोऽपि सर्वकर्मभिर्निर्मुक्तो भवति अम्बुजपत्रं सलिलैरिव ।
तथा च पराशर्यं सूत्रं 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यप-
देशात्' (ब्र० सू० ४-१-१३) इति ॥ ७५ ॥

एवं जीवन्मुक्तिमुक्त्वा मुक्तस्याशरीरपातं वर्तनप्रकारमाह 'अश्न-
न्नि'ति चतुर्भिः श्लोकैः—

अश्नन् यद्वा तद्वा

संवीतो येन केन चिच्छान्तः ।

यत्र कचन च शायी

विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥ ७६ ॥

सर्वभूतात्मा भगवदात्मतां गतः शान्तः संयमी यद्वा तद्वा श्रेष्ठ-
मश्रेष्ठं वान्नमश्नन् येन केनचित् काषायेण मलिनेन वा वसनेन संवीतः
संवेष्टितः यत्र कचन च शय्यायां भूमौ वा प्रासादोपरि रथ्यामध्ये वा
शायी विमुच्यते मुक्तिसुखमनुभवति ॥ ७६ ॥

याकिञ्चन शुभमशुभं वा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते चेत्याह—

हयमेधसहस्राण्य-

प्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि ।

परमार्थविन्न पुण्यै-

र्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ॥ ७७ ॥

परमार्थविद् यतो विमलः विगताविद्यादिमलः, अतो हयमेध

सहस्राणि कुरुते यदि अथवा ब्रह्मघातलक्षाणि, तथापि न पुण्यैः
स्पृश्यते, न च पापैः ॥ ७७ ॥

किञ्च—

मदकोपहर्षमत्सर-

विषादभयपरुषवर्ज्यवाग्बुद्धिः ।

निःस्तोत्रवषट्कारो

जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥ ७८ ॥

अगाधमतिः अगाधमतलस्पर्शमनन्तानन्दरूपं ब्रह्म, तस्मिन् म-
तिरात्मबुद्धिर्यस्य सः । जडवदित्युपलक्षणं, जडोन्मत्तपिशाचवद् विच-
रेत् । तदुक्तं बृहद्वार्तिके—

‘बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽयं जडोन्मत्तपिशाचवत् ।

बुद्धतत्त्वश्च लोकानां जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥’

इति । कथंभूतः मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषवर्ज्यः । मदो
विद्वत्त्वप्रतिव्याधभिमानः, कोपः शत्रुविषयो मानसोऽसहनव्यापारः, हर्षः
इष्टलाभहेतुर्मानस उरुलासः, मत्सरः परबृह्यसहिष्णुता, विषादोऽभिम-
तार्थालाभादनभिमतार्थप्राप्तेर्वा दैन्यं, भयं राजलोकवेदेभ्यो भीतिः, परुषं
पारुष्यं नैष्ठुर्यं, मदश्च कोपश्च हर्षश्च मत्सरश्च विषादश्च भयं च परुषं
च मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपरुषाणि तानि वर्जयितुं शीलमस्येति त-
थोक्तः । अवाग्बुद्धिः प्रणवे तदर्थे ब्रह्मात्मनि च पर्यवसितवाङ्मनोवृत्तिस-
र्वस्वः । निःस्तोत्रवषट्कारः स्तोत्रं कस्यचित् केनचिद् गुणोत्कर्षप्र-
शंसनं, वषट्कारो यजनं, निर्गतौ स्तोत्रवषट्कारौ यस्मात्स तथा ॥७८॥

तद्वृत्त्युपदेशमुपसंहरति—

उत्पत्तिनाशवर्जित-

मेवं परमार्थमुपलभ्य ।

कृतकृत्यसफलजन्मा

सर्वगतस्तिष्ठति यथेष्टम् ॥ ७९ ॥

एवम् ‘अव्यक्तादण्डमभूदि’ (१०)त्याद्युक्तक्रमेण परमार्थं प्रकृ-
तेः परं पुरुषस्य स्वरूपम् उपलभ्य ‘उपोपसर्गः सामीप्ये तत्प्रतीचि-
समाप्यते’ इति न्यायादात्मत्वेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यश्चरितार्थः अत
एव सफलजन्मा सर्वगतः अन्तर्बहिष्ठो (स्थो) यथेष्टं तिष्ठति सुखं
जीवतीत्यर्थः ॥ ७९ ॥

देहे पतिते तस्य स्थितिः कथं कुत्र कथं वा तदेहः पतेदिति जिज्ञा-
सायां विदेहमुक्तिमाह—‘व्यापिनमि’ति चतुर्भिः श्लोकैः—

व्यापिनमभिन्नमित्थं

सर्वात्मानं विधूतनानात्वम् ।

निरुपमपरमानन्दं

यो वेद स तन्मयो भवति ॥ ८० ॥

कृतकृत्यसफलजन्मेति । तथाच श्रुतिः—

‘यदात्मानं विजानी’यादहमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्’ इति ॥ ७९ ॥

तन्मय इति । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इति श्रुतेः ॥ ८० ॥

व्यापिनं परमहान्तम् ।

‘अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥’

(कठो० १-३-१५) इति श्रुतिः । विधूतनानात्वं विधूतं नानात्वं भिन्नत्वं येन तमद्वितीयं ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ (छा० ६-२-१) इति श्रुतेः । निरुपमपरमानन्दं निरुपमः परमो निरतिशयश्च य आनन्दस्तम् ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ (बृ० ४-३-३२) इति श्रुतेः । सर्वात्मानं वासुदेवम् इत्थं व्याप्त्यादिमन्तम् अभिन्नं वेदितुः स्वस्माद्देवतया भेदमप्राप्तं यो वेद स्वात्मत्वेन साक्षात्करोति ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवतानाम्’ (बृ० १-४-१०) इति भेदेनेक्षणस्य श्रुत्या प्रतिषिद्धत्वाद् ‘एष त आत्मा मृत’ इत्यभेदेनेक्षणस्यामृतत्वफलतया विहितत्वाच्च । स तन्मयः सर्वभूतात्मा वासुदेवः एव देहे स्थिते पतितेऽपि भवतीत्यर्थः ।

ननु सर्वात्मनि वासुदेवे कथं श्रुतयः प्रवर्तन्ताम् । स हि सर्वबुद्धीन्द्रियाध्यक्षत्वात् सर्वात्मोच्यते । अतश्च मनसा स्मर्तुं वाचा वक्तुं चाशक्यस्वरूपः स्यात् । न खलु प्रदीपेन प्रकाशितो घटः प्रदीपं प्रकाशयितुं प्रगल्भते । एवमात्मना प्रबोधितं मनो वचो वा नात्मानं बोधयितुं शक्नोति । श्रुतिश्च ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह’ (तै० २-४-१) इति ।

ननु मुख्यगौणभेदेन द्विविधा शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिः । तत्र मुख्या रूढि-

वृत्तियोगवृत्तिश्चेति द्विविधा । तयोर्वृद्धव्यवहारनिमित्तेन सङ्केतेन यः शब्दो यमर्थमभिधत्ते तस्य तस्मिन् प्रवृत्तिर्लोके रूढिरुच्यते, यथा गवादिशब्दस्य गोत्वादौ । यस्तु पुनरवयवव्युत्पादनेन स्वार्थे शब्दो वर्तते तस्य तस्मिन् प्रवृत्तियोगवृत्तिः, यथा पङ्कजादिशब्दस्य तामरसादौ ।

एवमौपचारिकी वृत्तिरपि द्विविधा गौणी लक्षणिकी चेति । तयोर्मुख्यार्थगुणयोगेनार्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिर्गौणी । यथा क्रौर्यशौर्यादिमुख्यार्थगुणयोगेन सिंहशब्दस्यार्थान्तरे प्रवृत्तिः सिंहो देवदत्त इति । या तु पुनर्मुख्यार्थसंबन्धादर्थान्तरे शब्दस्य वृत्तिः सा लक्षणा । अनयोश्चेत्तयोर्वृत्त्योर्मुख्यार्थबाधः प्रयोजनान्तरं च साधारणं कारणं भवति, ‘मुख्ये संभवत्यमुख्यकल्पना न न्यायेति’ ‘प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते’ इति च न्यायात् ।

सा च लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र स्वार्थे सर्वात्मना परित्यज्यार्थान्तरं यत्र शब्दो लक्षयति यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्तीरं तत्र जहल्लक्षणा । यत्र पुनः स्वार्थमपरित्यज्यैव तत्संबन्ध्यार्थान्तरं शब्दो लक्षयति यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति कुन्तिनः पुंसः तत्राजहल्लक्षणा । यत्र पुनः स्वार्थात्किंचित्परित्यज्य किंचिद्रूपं शब्दो लक्षयति यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं सोऽयमिति शब्दौ लक्षयतः तत्र जहदजहल्लक्षणा ।

एवं त्रिविधासु वृत्तिषु यद्यपि मुख्या गौणी च वृत्तिर्ब्रह्मणि शब्दस्य न संभवति जातिगुणक्रियारहितत्वाद्ब्रह्मणः, तथापि कथंचिल्लक्षणिकी वृत्तिस्तस्मिन्संभवत्येव या जहदजहल्लक्षणेत्युच्यते ।

कथम्, अबाध्यं वस्तु हि लोके सत्यशब्दार्थः । तच्चाकाशादौ व्यावहारिकमात्मनि पारमार्थिकम् । तेनाकाशादिविशिष्टं प्रत्यक्चैतन्यं सत्यशब्दस्य वाच्योऽर्थः । तथाच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति वाक्ये (१)सत्यशब्दस्य वाच्याकाशादिरूपप्रहाणेन प्रत्यक्मात्रं लक्षयति । एवं ज्ञानशब्दस्य प्रकाशनशक्तिमानर्थः । तथात्वं च घटाद्याकारायां बुद्धिवृत्तौ व्यवहारतोऽस्ति परमार्थतश्च प्रतीचि । तेन बुद्धिवृत्तिविशेषविशिष्टं प्रत्यक्चैतन्यं ज्ञानशब्दस्य मुख्योर्थः । तत्र बुद्धिवृत्त्यंशं परित्यज्य प्रत्यक्चैतन्यमात्रं ज्ञानशब्दो लक्षयति । तथा शुभकर्मीपस्थापितविषयेपभोगजन्या सर्वतः कार्त्तार्थ्यजननी कापि बुद्धिवृत्तिर्व्यवहारतः परमार्थतः प्रत्यगात्मा चानन्दः । तथा च तद्विशिष्टेर्था आनन्दशब्दो मुख्यवृत्त्या वर्तते 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यत्र । आनन्दशब्दस्तेन बुद्धिवृत्तिरूपं स्वार्थांशं त्यक्त्वा तद्रूपं स्वार्थांशं लक्षयति । एवमनन्तशब्दस्यापरिच्छिन्नं वस्तु मुख्योर्थः । कालस्य च व्यवहारे न देशकालपरिच्छेदः कालस्य कालान्तराभावात् तदव्याप्तदेशाभावाच्च । ब्रह्म चापरिच्छिन्नं भवति तत्त्वतः कालदेशादेः परिच्छेदहेतोस्तद्दृश्यत्वेन तत्परिच्छेदकत्वायोगात् । अतः कालाद्यनुगतं ब्रह्मानन्तशब्दस्य मुख्योर्थः । तेन कालादिकं परित्यज्यानन्तशब्दो ब्रह्मणि लक्षणया वर्तते इति ।

न चैवंविधाया लक्षणाया लोकेऽप्रसिद्धिः 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः' 'पृथुबुधोदराकारो घट' इत्यादिवाक्येषु प्रसिद्धत्वात् । तत्र हि अस्मिन्

(१) अत्र सत्यशब्द इति पाठो रम्यः प्रतिभाति ।

ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रः एषु मृद्विकारेषु को घट इति च प्रश्नोत्तरत्वात् प्रकृष्टप्रकाशशब्दाभ्यां पृथुबुधोदराकारशब्दाभ्यां च स्ववाच्यांशप्रकृष्टत्वप्रकाशत्वजातिप्रहाणेन पथुत्वबुधोदराकारत्वधर्मप्रहाणेन च प्रकृष्टप्रकाशात्मिका एका चन्द्रव्यक्तिः पृथुबुधोदराकारैका घटव्यक्तिश्च लक्षयते, अन्यथा आम्रानृष्टः कोविदारानाहेतिवदसङ्गतिप्रसङ्गात्' एवमिहापि 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति ब्रह्म किंलक्षणमित्यपेक्षायां प्रवृत्तत्वात् सत्यादिपदानां ब्रह्मण्येव वृत्तिः ।

सोऽयं वेदान्तगतावान्तरवाक्येषु तत्त्वंपदार्थशोधनपरेषु न्यायः । तत्त्वमस्यादिमहावाक्येषु सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यवत् प्रवृत्तिः । तत्र हि तच्छब्दस्य तद्देशकालविशिष्टो देवदत्तो मुख्यार्थः इदंशब्दस्यैतद्देशकालविशिष्टः ।

नच तत्परिग्रहे एकत्वबोधनं शक्यं तदेतद्देशकालादीनामन्योन्यैक्याभावाद् । अत उभयत्र तदेतद्देशकालवैशिष्ट्यप्रहाणेन देवदत्तमात्रं लक्षणया स्वीकृत्यैक्यं बोध्यते स एवायमिति । तथा तत्त्वंपदयोः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्ट ईश्वरः किञ्चिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टो जीवश्च वाच्योर्थः ।

न च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टे नैक्यं घटते विरोधात् । अतस्तच्छब्देन सर्वज्ञत्वादिप्रहाणेनाद्वितीयाचिन्मात्रं, त्वंशब्देन किञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रहाणेनापरोक्षाचिन्मात्रं च लक्षयित्वैक्यं बोध्यते तत्त्वमसीति । तस्माद् ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रवृत्तौ नानुपपन्नं किञ्चिदिति चेद् न

लोकेप्रमाणावन्तरावगतस्य तीरादिशब्दान्तरवाच्यस्य चार्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् ब्रह्मणस्तथात्वानभ्युपगमाच्च लक्ष्यत्वासिद्धेः इति यत् कौश्चिदुच्यते,

तदसारं सिद्धत्वमात्रं लक्षणाप्रयोजकं न प्रमाणसिद्धत्वं केवलव्य-
तिरेकाभावात् । न खलुसिद्धत्वे सत्यपि प्रमाणसिद्धत्वाभावापराधेन
क्वचिदलक्षणाभावो दृष्टः । ब्रह्मचिदेकरसत्वात्स्वतः सिद्धमिति किमिह
प्रमाणतः सिद्धभावेन हीयते ।

न च शब्दान्तरवाच्यस्वाभावे लक्ष्यनिर्देशासिद्धिः अवाच्य-
स्याप्यर्थस्य लक्ष्यत्वदर्शनात् । 'इक्षुर्मधुरो' 'गुडो मधुरः' 'क्षीरं, मधुरम्'
इत्यादौ हीक्ष्वादिपदैर्मधुररसविशेषो लक्ष्यते न च तस्य शब्दान्तरवा-
च्यत्वमस्तीति, यथाहुर्भट्टपादाः—

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥

इति । तथापि सत्यादिपदैः किलक्ष्यमिति मया पृष्टे किमायुष्मतो-
च्यते, यः प्रष्टा भवान्, यश्च प्रतिवक्ताहं, ये चान्ये देहिनः, तेषां सर्वेषां
यद् देहाद्यनवच्छिन्नं रूपं तदेवेति । एतच्च रूपमिक्षुक्षीरादिरसविशेषवत्
स्वानुभवगम्यमेव, नेदमित्थमिति वक्तुं केनापि शक्यते इति न तद-
नुदीरणे दोषः कश्चित् नापि स्वसिद्धत्वात् प्रष्टव्यमेतादित्यलं बहुप्रलापेन ८०

कुत्र कथं विद्वद्देहः पततीत्यस्योत्तरमाह—

तीर्थे श्वपचगृहे वा

नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम् ।

ज्ञानसमकालमुक्तः

कैवल्यं याति हतशोकः ॥ ८१ ॥

हतशोक एवं जीवन्नेव मुक्तः पुमान् यतो ज्ञानसमकालमुक्तः
ज्ञानोदयकाल एव पिण्डमण्डे अण्डं तत्कारणभूतायां भुवि तां तत्कारणे-
ष्वप्सु अपोऽप्यासां कारणे ज्योतिषि तत् तत्कारणे वायौ वायुं व्योम्नि तत्
तामसाहन्तत्त्वे एकादशेन्द्रियाणि तदाधिष्ठातृदेवताश्च राजसे सात्विके
चाहन्तत्त्वे त्रिविधमहन्तत्वम् महत्तत्त्वे महत्तत्त्वं चान्यक्ते तत्पुंसि तदाधिष्ठा-
तरि पुरुषं च स्वे महिम्नि परमपुरुष इत्येवं सृष्टिविलोमक्रमेण स्वे धामनि
संहतदेहदैहिकप्रपञ्चोऽतो गङ्गादौ तीर्थे श्वपचगृहे कस्यचिन्नीचस्य गृहे
वा नष्टस्मृतिः प्रबुद्धो वा देहं परित्यजन्नपि कैवल्यं याति । यथाहुः—

“यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना ।

यथा सर्वगतं ब्रह्म तत्र तत्र लयं गतः” ॥

इति ॥ ८१ ॥

ननु 'सितासिते सरितौ यत्र संगते तत्राप्लुतासो दिवमुत्पतन्ति'
इति श्रुतिप्रसिद्धेः 'तीर्थे श्वपचगृहेवेति' (कथं) साम्यवचनमित्यत्राह—

पुण्याय तीर्थसेवा

निरयाय श्वपचसदननिधनगतिः ।

ज्ञानसमकालमुक्त इति । देहदैहिकादिप्रपञ्चं स्वस्वकारणे प्रविलाप्य स्वे-
महिम्नि परमपुरुषे लीनः यत्र कापि देहं त्यजन्नपि कैवल्यं यातीत्यर्थः । तथा च ब्र-
ह्माण्डपुराणम्—

स्थूलं विलाप्य करणे करणं निदाने

तत्कारणं करणकारणवर्जिते च ।

इत्थं विलाप्य यमिनः प्रविशन्ति यत्र

तं त्वां हरिं विमलबोधघनं नमामः ॥ इति ॥ ८१ ॥

पुण्यापुण्यकलङ्कः

स्पर्शाभावे तु किं तेन ॥ ८२ ॥

तीर्थसेवा तत्र स्नानपानादिकं तत्रैव मृतिश्च पुण्याय भवति न साक्षान्मोक्षाय 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुतेरात्माज्ञानमूलस्य बन्धस्य तज्ज्ञानेन विना निवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथा कर्मसाध्यत्वेन मोक्षस्यानित्यतापत्तेश्च । श्वपचसदननिधनगतिः नीचसदने विनाशप्राप्तिः निरयाय नरकपात-फलस्य पापस्योदयाय । सत्यमेवमेतत् । किमतो भवतीत्यत्राह—पुण्या-पुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु अपुण्यं पापं पुण्यं चापुण्यं च पुण्यापुण्ये स एव कलङ्कः पुण्यापुण्यकलङ्कः तेन स्पर्शाभावे तु तेन तदुभयहेतुना किं न किञ्चिदपि फलमस्तीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमपि देहपातसमये नष्टस्मृतेस्तत्त्वविदोऽपि न मुक्तिः—

‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः’ ॥

इति भगवद्वचनात्, प्रत्युताधोगतिरेव स्यात् ।

‘उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः’ (गी० १४-१८)

‘अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते प्रबृद्धे कुरुनन्दन ॥ (गी० १४-१३)

इति च भगवद्वचनादिति चेत्त्राह—

वृक्षाग्राच्च्युतपादो

यद्वदनिच्छन्नरः क्षितौ पतति ।

तद्वद् गुणपुरुषज्ञोऽ-

निच्छन्नपि केवलीभवति ॥ ८३ ॥

वृक्षाग्राद् वृक्षारूढः कश्चित् तदग्राद् दैवात् च्युतपादोऽनि-
च्छन्नपि क्षितौ पतति यद्वत्, तद्वद् गुणपुरुषज्ञः प्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञः
उभयोः स्वरूपविवेकेन देहादिरूपिण्याः प्रकृतेः पुरुषमात्मानं पृथक्कृत्य
प्रागेव विसृष्टदेहोऽनिच्छन् देहपातक्षणे ब्रह्मभूयं गमिष्यामीति संकल्पम-
कुर्वन्नपि केवलीभवति ब्रह्मण्येव लीयत इत्यर्थः । ओमित्येकाक्षरमित्या-
दिभगवद्वाक्यानि मुमुक्षुविषयाणि ‘स मद्भावं याति’ इत्यादिवाक्यशेषान्न
मुमूर्षुविषयाणीत्याशयः ॥ ८३ ॥

एवं निष्कामस्य ब्रह्मोपासनस्य फलं सद्योमुक्तिरुक्ता अथ सका-
मस्यापि तदुपासनस्य क्रमेण मुक्तिफलत्वमवश्यानुष्ठेयत्वसाधनार्थमाह
‘परमार्थेति’ त्रिभिः श्लोकैः—

परमार्थमार्गसाधन-

मारभ्याप्राप्य योगमपि नाम ।

सुरलोकभोगभोगी

मुदितमना मोदते सुचिरम् ॥ ८४ ॥

परमार्थो ब्रह्म तस्य सम्बन्धी मार्गस्तत्प्राप्त्युपाय उपासनं परमार्थ
मार्गः तस्य साधनमनुष्ठानम् आरभ्यापि योगं तदैक्यसाक्षाद्बोधम् अप्राप्य
मृतः सुरलोकभोगभोगी सुरादीनामिन्द्रादीनां लोकेषु ये भोगाः वि-
शिष्टकामास्तेषां भोगी अनुभवी स मुदितमनाः सुचिरं मोदते नाम
सदा प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

किं तत्तल्लोकाधिपतय एनं प्रति कुर्वन्तीत्याह—

विषयेषु सार्वभौमः

सर्वजनैः पूज्यते यथा राजा ।

भवनेषु सर्वदेवै-

योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ॥ ८५ ॥

यथा सार्वभौमो राजा विषयेषु तेषु तेषु देशेषु सर्वजनैः पू-
ज्यते तथा योगभ्रष्टो भवनेषु सर्वदेवैः पूज्यः ॥ ८५ ॥

उपासनजन्ये महितैर्भोगैः पुण्ये क्षीणे सति किमसौ करोती-
त्यत्राह—

महता कालेन महान्

मानुष्यं प्राप्य योगमभ्यस्य ।

प्राप्नोति दिव्यममृतं

यत्तत्परमं पदं विष्णोः ॥ ८६ ॥

महता द्विपराद्धपर्यन्तेन कालेन ब्रह्मलोकपर्यन्तं गत्वा पुनश्च

मानुष्यं प्राप्य महान् विशिष्टो ब्राह्मणो भूत्वा योगं ब्रह्मोपासनं प्रा-
चीनसंस्कारवशाद् अभ्यस्य यद् दिव्यं दिवि भवं सूर्यमण्डलमध्यस्थं
स्वप्रकाशचिद्रूपं वा 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भ' (तै०ब्रा०) इति श्रुतेः,

'यदादित्य गतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यश्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (गी० १५-१२)

इति भगवद्वचनाच्च । अमृतम् अनश्वरम् नित्योदितानस्तामितरूपम्
अथवाऽमृतवदास्वाद्यममृतं सदानन्दघनं परमं सर्वोत्कृष्टं प्रकृतेः सकार्य-
प्रवाहाया अधिष्ठानभूतं निषेधावधिभूतं च विष्णोः सर्वात्मनः सर्वेश्वरस्य
च परमपुरुषस्य पद्यते गम्यते ज्ञायते च मुमुक्षुभिरिति पदं स्वरूपम्,
तत् प्राप्नोति स्वात्मतया साक्षात्करोति, मुच्यते इत्यर्थः । तथा च
श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

“अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महावाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥

एतं मे संशयं कृष्ण च्छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥”

(गी० ६-३७, ३८, ३९,) इत्यर्जुनेन पृष्टे भगवतामिहितम्—

“पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
 शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥
 अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥
 पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते ॥
 प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
 अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

(गी० ६-४१, ४२, ४३, ४४, ४५) इति ॥ ८६ ॥

अथ मुख्यप्रमाणमूलत्वान्नित्यमुक्तेन भगवताऽनन्तेन रचितत्वा-
 न्महिततमविषयत्वात् कैवल्यफलत्वान्मनोज्ञवृत्तत्वात् परिमितग्रन्थत्वा-
 च्चेदंशास्त्रं तत्त्वजिज्ञासुभिरभ्यसनीयमिति प्रतिपादयन् ग्रन्थ (नाम) चा-
 पदिशन्नुपसंहरति—

वेदान्तशास्त्रमखिलं

विलोक्य शेषस्तु जगदाधारः ।

एतस्य ग्रन्थस्य समूलतां सूचयितुं ग्रन्थकर्तृग्रन्थस्य च नामोपदिशन्नुपसंहर-
 ति—वेदान्तेति । जगदाधारः शेषः पतञ्जलिरिदं परमार्थसारं ब्रह्मन्धेत्यन्वयः ।

श्रीमन्माधवदेशिकादपि परां विद्यां तु वैयासिकीं
 मीमांसामतिमांसलां गुरुवराद्रामानुजार्यादपि ।

आर्यापञ्चाशीत्या

ब्रह्मन्ध परमार्थसारमिदम् ॥ ८७ ॥

॥ इति परमार्थसारं समाप्तम् ॥

तुरवधारणे जगदाधारो जगतामाधारभूतः शेषः अनन्तस्तु न यः
 कोऽपि विपश्चित् सोऽपि वेदान्तशास्त्रं वेदान्त एव यच्छास्त्रं प्रत्यक्षा-
 नुमानाद्यनधिगम्याभिमतार्थप्रकाशनपरं वाक्यकदम्बकं तद् अखिलं सर्व-
 शाखागतं विलोक्य “सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषाद्” (ब्र० सू०
 ३-३-१) इति सूत्रोक्तरीत्या सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वं
 निश्चित्य तान्सम्यग् विचार्य आर्यापञ्चाशीत्या—

“लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः ।

चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः’ ॥

शाब्दं चद्रधराज्जगत्सु विदिताच्छ्रीदत्तत्रिद्वारा-

त्तर्कं सम्यगधीत्य सोऽस्मि उकृती श्रीसूर्यनारायणः ॥

इति श्री न्यायव्याकरणाचार्य सूर्यनारायण शुक्लविरचितं

विषमस्थलपरमार्थसारसटिप्पणं समाप्तम् ॥

इत्युक्तलक्षणो मात्रावृत्तविशेष आर्यावृत्तश्लोकानां पञ्चाशीत्या अशी-
तिश्च पञ्च च पञ्चाशीतिः । (१)ततश्चतसृभिर्विदेहमुक्तिरुक्ता, ततस्तिसृभिः
क्रममुक्तिः एवं चतुरशीतिः इयं चान्तिमार्येति पञ्चाशीतिरार्या भवन्ती-
ति । तथा परमार्थसारमिदं बबन्ध ॥ ८७ ॥

परमार्थसारविवरणमेतद्गोविन्दचन्द्रचन्द्रिकया ।
संहतसंसृतितापात् संभूतं राघवानन्दात् ॥
यश्चानन्तसुखैकतानविमलस्वात्मप्रबोधः स्वराट्
योऽसौ भातिचराचरात्मकजगद्रूपेण भूत्या स्वया ।
यत्स्वाराज्यममेयमागमगिरः संलक्षयन्त्यक्षया-
स्तस्मै विश्वहृदि स्थिताय महते पुंसे नमस्कुर्महे ॥

इति श्रीराघवानन्दविरचितं परमार्थसारविवरणं समाप्तम् ।

(१) तत इति । अतः प्राक् 'तत्र प्रथमयार्यया ग्रन्थोवतारितः, ततश्चतसृ-
भिः प्रश्नप्रकार उक्तः, तत एकोनचत्वारिंशता तदुत्तरं, ततो दशभिर्जावपरैक्यब-
न्धाऽविद्यकत्वादि कथितम्, ततो विद्योदयोपाय—विद्यास्वरूप—तत्फलजीवन्मुक्ती-
नां स्वरूपम् एकोनविंशत्या प्रतिपादितम्, अथ चतसृभिर्मुक्तस्याशरीरपातं वर्तन
प्रकारोऽभिहितः' इत्यर्थको ग्रन्थस्त्रुटित इव भाति ।

परमार्थसारश्लोकानुक्रमणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
अव्यक्तादण्डमभू-	१३	गच्छति गच्छति सलिले	१९
अन्यशरीरेण कृतं	४८	गुणपुरुष=	९
अश्नन् यद्वा तद्वा	८९	गर्भगृहवास-	६
आत्मज्ञस्तरति	७६	गुणमयमायागहनं	५३
आत्मान्बुराशौ	६	गुणगणकरणशरीर-	६७
आत्मैवेदं सर्वं	६८	जन्मविनाशन-	५९
इत्याधारो भगवान्	११	जलधरधूमोद्गतिभिः	४६
इत्थं द्वैतसमूहे	६५	ज्वलनाद्भूमोद्गतिभिः	४४
उत्पत्तिविनाशवर्जित-	९१	ज्ञानोत्पत्तेरुध्वं	५०
एकस्मात्क्षेत्रज्ञात्	५५	तीर्थे श्वपचगृहे वा	९६
एकस्मिन्नपि च घटे	४६	ते गुणसंगमदोषात्	५६
एको नैकत्रावस्थित-	६८	त्वं साङ्गवेदवेत्ता	८
एतत्तदन्धकारं	३६	त्रिभिरेव विश्वतैजस-	४०
एवं द्वैतविकल्पं	६४	त्रिगुणा चैतन्या	५७
एवं प्रकृतिं पुरुषं	७८	दीर्घेऽस्मिन् संसारे	९
कर्ता भोक्ता द्रष्टा	१७	देहेन्द्रियेषु नियताः	४७
कर्मगुणजालबद्धो	९	देहगुणकिरण-	६०
कर्मफलबीजनाशा-	५१	द्रष्टा श्रोता घ्राता	६७
कर्मशुभाशुभ-	६०	धर्माधर्मौ छिद्युःख-	२१
क्षयवृद्धिवध्य-	७७	नलकदल्लिपेणुवाणा	७८
क्षीरावुद्धृतमाज्यं	५२	नानाविधवर्णानां	१८
खमिव घटादिष्व-	२७	नारायणमात्मानं	७५

	पृष्ठ		पृष्ठ
परं परस्याः	२	यद्वत्सलिले सलिलं	६९
परमार्थमार्गसाधन-	९	यद्यत्सिद्धान्तागम-	७२
पुण्याय तीर्थसेवा	७	रसफणितशर्करिका	३०
प्राणाद्यनन्तभेदै-	३८	रज्ज्वां नस्ति भुजङ्गः	३४
प्राग्ज्ञानोत्पत्तिचितं	४९	रज्ज्वां भुजङ्गहेतुः	५९
बुद्धिमनोऽहङ्काराः	२१	राहुरहश्योऽपि यथा	१९
बुद्धवैवमसत्यमिदं	८४	लोकव्यवहारकृतां	६२
बुद्ध्वा विभक्तां प्रकृतिं	८८	वाग्देहमानसैरिह	५०
भिन्नेऽज्ञानग्रन्थौ	७९	विज्ञानान्तर्यामिप्राण-	३०
मदकोपहर्षमत्सर-	९०	विगतोपाधिः स्फटिकः	६६
महता कालेन महान्	१००	विषयेषु सार्वभौमः	
मनसोहङ्कार विमूर्च्छितस्य	१७	वृक्षाग्राच्च्युतपादो	९८
मायामयोप्यचेता	१५	वेदान्तशास्त्रमखिलं	
मृगतृष्णायामुदकं	२२	व्यापिनमभिन्नमित्थं	९१
मोहयतीवात्मानं	४३	शान्त इव मनसि	४५
मातृपितृपुत्रबान्धव-	६१	सत्यमिव जगदसत्यं	११
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्	८१	सर्वगतं निरुपम-	२०
यद्वदचेतनामपि	१५	सर्वविकल्पनहीनः	२८
यद्वत्सवितर्युदिते	१६	सर्वाकारो भगवा-	७५
यद्वह्निनकर एको	२६	ह्यमेधसहस्रा-	८९
यद्वदिषीकातूलं	५१	हिमफेनबुद्बुदा इव	६३
यद्वद्देहोऽवयवा	५३		

इति श्लोकानुक्रमणिका ।

[क] विभागे

१. भगवन्नामकौमुदी—श्रीलक्ष्मीधरविरचिता, श्रीमदनन्तदेवनिर्मितप्रकाशटीका-
सहिता, आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलालशास्त्रिभिः स-
म्पादिता । मू० आ० १०
२. भक्तिरसायनम्—श्रीमशुसुदसरस्वतीविरचितम् । प्रथमोऽंशे मूलकृद्विचिताया
टीकया, शेषद्वयोऽंशे आचार्यवरगोस्वामिदामोदरलाल-
शास्त्रिविरचितया प्रेमप्रपया टीकया सहितम् । मू० आ० १२
३. शुल्बसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् वेदाचार्यश्रीविद्याधरशर्मविरचितया
सरलया वृत्त्या सहितम् । तैरेव सम्पादितम् । मू० आ० ४
४. कात्यायनश्रौतसूत्रम्—श्रीमहर्षिकात्यायनप्रणीतम् । वेदाचार्यश्रीविद्याधर-
शर्मविरचितया सरलया वृत्त्या समेतम् । तैरेव
सम्पादितम् । मू० ६० ६
५. प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः—(प्रथमो भागः) श्रीसदानन्दविद्वद्विरचितः
ग्रन्थकृद्विचिताया स्वोपज्ञस्वप्रभाख्यटीकया सहितः,
साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा संपादितः ।
मू० ६० २
६. हरिभक्तिरसामृतसिन्धुः—श्रीरूपगोस्वामिविरचितः । श्रीजीवगोस्वामि-
कृतदुर्गमसङ्गमनीटीकोपेतः, आचार्यवरगोस्वामिश्रीदामो-
दरलालशास्त्रिभिः संपादितः । मू० ६० ३
७. प्रत्यक्तत्त्वचिन्तामणिः—(द्वितीयो भागः) सदानन्दविद्वद्विरचितः ग्रन्थ-
कृद्विचिताया स्वोपज्ञस्वप्रभाख्यव्याख्ययासहितः साहित्या-
चार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा सम्पादितः । मू० ६० २-४
८. तिथ्यर्कः—श्रीदिवाकरविरचितः, साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्तशास्त्रिणा
संपादितः । मू० १=८
९. परमार्थसारम्—श्रीभगवदादिशेषविरचितम् । न्यायव्याकरणाचार्यश्रीसूर्य-
नारायणशुक्लविरचितटिप्पणीसमेतम् । मू० आ० ६

[ख] विभागे

१. खड्डनखण्डखाद्यम्—श्रीहर्षप्रणीतम् । पण्डितप्रवरश्रीचण्डीप्रसादसुकुल-
विरचितहिन्दीटीकया सहितम् । मू० रु० २-१२
२. काशीकेदारमाहात्म्यम्—साहित्यरत्नश्रीविजयानन्दत्रिपाठिविरचित-
हिन्दीटीकयासहितम् , साहित्याचार्यश्रीकृष्णपन्त-
शास्त्रिणा संपादितम् । मू० रु० २-८

प्राप्तिस्थानम्--

[१] अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।

[२] गीता प्रेस गोरखपुर ।

[३] चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालाकार्यालयः,
काशी ।